Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Fajancefabrikken i Storegade

Af Bodil Tornehave

SÆRTRYK AF BORNHOLMSKE SAMLINGER 1976

FAJANCEFABRIKKEN I STOREGADE

Af *Bodil Tornehave*

Davenports ankomst til Danmark

Englænderen James Davenport kom til København i april 1788. Hans landsmand William Moir havde kaldt ham over fra Newcastle, hvor han sidst havde været beskæftiget med at rense tranner på en virksomhed der. Nu skulle Davenport som Moirs partner være den egentlige fabrikskyndige leder af en farvefabrik, Moir havde planlagt, og hvortil der var købt en gård uden for Østerport. Til fabrikkens start var opnået et lån fra den kgl. kreditkasse på 6000 rd. – det ville have været Danmarks første farvefabrik.[1]

I begyndelsen af maj demonstrerede Davenport sine færdigheder i at lave farver for bl. a. professor dr. P. C. Abildgaard, der indberettede til kommercekollegiet, at englænderen fuldt ud forstod at lave farver.[2]

Forberedelserne til fabrikkens anlæg var vidt fremskredne, da Moir 28. okt. sendte et brev til kommercekollegiet, hvori han meddelte, at han havde måttet skille sig af med sin partner på grund af dennes dårlige opførsel (han bruger ordene »irregular and imprudent manner«), og at fabrikkens anlæg ville blive forsinket.[3] Davenport svarede med at sende kommercekollegiet et brev, hvori han dels truer med at tage til Stockholm for at anlægge farvefabrik der, dels anmoder om straks at få overdraget det lån på 6000 rd., Moir havde fået bevilget, så han på egen hånd kunne starte farvefabrikken i København.[4]

Dette afviste myndighederne, men et andet afsnit af samme brev synes at have fanget deres interesse: Davenport hævder, at han gennem sine næsten 30 års ophold i Newcastle har fået indsigt i kulminedrift, og at han er overbevist om, at der ligesom i Skåne er kul i jorden i Danmark.

Det blev dette, der gav Davenport chancen for at etablere sig

på dansk jord. 11. nov. 1788 skriver han til kommercekollegiet, at han nu har været i Sverige for at låne boremateriale hos baron Rudd,[5] han søger dagen efter om en understøttelse til sig selv og en »betjent eller formand« og får bevilget 150 rd. udbetalt med 50 rd. straks og 25 rd. mdl. i fire måneder.[6]

Hans planer var at bore efter kul dels på Sjælland, dels på Bornholm, for derefter at vælge det mest egnede sted til anlæggelse af et kulværk. Han agtede straks at tage til Bornholm, hvortil han havde skibslejlighed; men et feberanfald forhindrede ham i at tage af sted,[7] så hans første boringer kom til at foregå på Sjælland på tidligere statsminister, geheimeråd F. C. Rosenkrantz's gods Ryegård vest for Roskilde.

9. dec. 1788 meddeler han, at han har fundet stenkul i 9 favnes dybde, men i et for tyndt lag til, at det kunne udnyttes. Han henviser til erfaringerne fra England om, at man skal bore ned til 80–100 favnes dybde, før kullagene er tykke nok til at give udbytte; men de bor, han havde lånt, gik kun ned til 34 favnes dybde og skulle i øvrigt tilbageleveres inden jul til baron Rudd.[8]

Han fik derefter bevilget de nødvendige midler til fremstilling af passende boremateriel samt fortsat en understøttelse på nu 50 rd. mdl., således udstyret drog han da i forsommeren 1789 til Bornholm, ledsaget af en kulminekyndig englænder, han havde indkaldt til hjælp.[9]

Davenport tog straks fat på eftersøgningen af kul og valgte at starte ved Claus Terkels Mølle, der lå ved Mulebyå tæt ved dennes udløb i Bagåen, her havde man tidligere gjort kulfund. Han fik held til hurtigt at komme ind i yderige lag og besluttede, at det var her, han ville anlægge sit kulværk. Han indsendte omgående en beskrivelse af det planlagte kulværk til kommercekollegiet ledsaget af to tegninger,[10] af dette materiale er kun bevaret den ene tegning, der i snit viser selve minens indretning. Kullaget skråner nedad fra vest mod øst med tiltagende tykkelse, over det ligger et stenlag, under det ler. Der er gravet tre skakter ned til kullaget, over den østligste, der går dybest ned, er anbragt en pumpe, der holder minen tør, over den vestligste et hus, der rummer en anord-

ning med et fyr, sikkert af den type, der er beskrevet af de Tilly,[11] som kan sørge for en jævn luftstrømning gennem skakten, hvorved minen får stadig luftfornyelse. Midterskakten er arbejdsskakten.

Kommercekollegiet sendte Davenports planer og hans stenkulsprøver fra dels Ryegård, dels Bornholm, til Bergværks-directionen til udtalelse. De svarer, at de finder ikke denne mands kundskaber eller pålidelighed tilstrækkelig, og at der intet bevis er for, at hans prøver er fundet de opgivne steder.[12] Dette standsede imidlertid ikke Davenport, der ud over kuleftersøgningen havde benyttet opholdet på Bornholm til at oplede andre nyttige råstoffer. Han meddeler, at han nu atter tager derover for »for egen regning« at starte kulgravning, og at han agter at søge privilegium dels hertil, dels til at anlægge kalk- og teglbrænderier. Han anmoder om at få overdraget jord til anlæggelsen af kulværket og yderligere anmoder han om – og får – sine rejseudgifter til turen til København dækket foruden en sidste månedlig understøttelse på 50 rd. for juni måned.[13]

Anlæggelsen af kulværket må allerede have været i gang, da amtet modtog et brev fra kommercekollegiet af 22. aug. 1789 med besked om, at Davensports »fornyede forsøg« skulle foretages på Kongens jord 1 mil nord for Rønne i en strækning af 2200 alen østen, 1100 alen norden og 1000 alen sønden for Claus Terkels Mølle.[14] I amtmand Heibergs svar på denne skrivelse fremhæves det, at Davenport har opdaget fortræffelige kalksten ved Limensgade og desuden de bedste arter af ler til tegl- og mursten samt til tobakspiber, og at Davenport agter at lade opføre kalkovn og tegl- og murstensværk, hvor de opgravede stenkul skal anvendes til fyringen. Efter det hidtidige at dømme var Davenport en mand med gode kundskaber og indsigt; men amtmanden fremhæver, at det er betænkeligt at give ham privilegium, før end han har haft mere fremgang.[15]

3. okt. 1789 indsendte Davenport sin formelle ansøgning om privilegium til at brænde kalk samt mur- og teglsten.[16] Bevillingen til at grave efter kul udstedtes 10. febr. 1790;[17] men der blev aldrig udstedt privilegium til kalk- og teglværkerne.

Interessentskabet dannes og teglværket startes

Davenport må have fået vide kredse på Bornholm interesseret i sine planer om at bruge de lokale kul til brænding af kalk og teglværksprodukter, den tilbageholdenhed, man mærker hos amtmanden, deltes øjensynlig ikke af andre af øens fremtrædende mænd. Måske har han allerede da luftet sine videre planer over for nogle, nemlig oprettelse af en fabrik til fremstilling af tobakspiber og »fajance«, d. v. s. en efterligning af den gul-hvide forædlede lervare, som Josiah Wedgwood lancerede o. 1760, og som straks havde vundet stor popularitet. Foreløbig arbejdede han dog på oprettelse af værker til udnyttelse af kalkforekomsterne og teglværksleret.

30. dec. 1789 blev der på et møde i Rønne dannet et interessentskab, hvis formål var at drive kulværket ved Claus Terkels Mølle »foruden flere Værker deraf følge«.[18] På mødet lovede Davenport senest til foråret at skaffe endnu en englænder, Archibald Ferguson, over til Bornholm til som teglmester at forestå mur- og teglstensværket, interessenterne skulle betale hans rejse over. Selskabet skulle have 12 eller flere aktier, hver på 200 rd., af disse fik Davenport to aktier uden at stille kaution, hvad alle andre skulle, han havde af »egne midler« (formentlig identisk med den understøttelse, kommercekollegiet havde givet ham) brugt 600 rd., af disse skulle de 300 blive stående i værkerne, de øvrige 300 skulle selskabet dække, hvis det lykkedes at få værkerne i drift og til at svare sig – desuden fik Davenport en rejse til København dækket med 50 rd.

Foretagendet startede således som et rent bornholmsk foretagende; men en udvidelse med evt. interessenter uden for Bornholm var forudset, det hedder nemlig videre, at aktionærer ovrefra skulle kunne betale for deres aktier hos selskabets kommissær i København. Hvis nogen ønskede at sælge en aktie, skulle selskabet tilbydes den, og Davenport havde første ret til at erhverve den. Davenport skulle lede værkernes drift og ved udgangen af hvert år aflægge et regnskab. Ingen interessent måtte på egen hånd foretage ændringer ved værkerne, og stridigheder mellem interessenterne skulle afgøres ved stemmeflertal.

Af tegningslisten[19] ses, at aktieantallet blev 25 og ikke 24, som det fejlagtigt kom til at hedde i referatet af det pågældende møde. Der regnes altid senere med 25 aktier. Udover Davenport var der følgende interessenter fra Bornholm: øens kommandant Andreas von Undall, landsdommer Ditlev Ludvig Rogert, toldinspektør Hans Christian Lohmann, tobakskommissær og procurator Hans Lerche Schousboe, Jep Jørgen Kofoed fra Kofoedgård i Østermarie samt en række skippere og købmænd, fortrinsvis fra Rønne: Tønnes Rasch (der også var strandingskommissær), Philip Rasch Dam (fra Åkirkeby, tillige byskriver der), Peter Christian Dam, Jørgen Stender, Morten Bohn (fra Hasle, strandingskommissær for nordre distrikt, da han kort efter døde, blev han afløst af købmand Hans Jørgen Ipsen fra Åkirkeby) samt Poul Pedersen Ancher. Af disse havde Tønnes Rasch ligesom Davenport 2 aktier, dvs. at der i alt var 14 aktier på Bornholm. De øvrige 11 aktier var tegnet af følgende ovrefra: englænderen, oberst William Barton, generaladjutant, kaptajn (senere kommandant) Poul Løwenørn, kammerherrerne Andreas Henrik Stibolt og Ernst Wilhelm Stibolt (søofficerer og begge født og opvokset på Christiansø som sønner af øens kommandant), kammerherre og forstmester Christian Ulrich Hartvig Düring, viceadmiral Frederik Christian Kaas, fhv. statsminister Frederik Christian Rosenkrantz (med 2 aktier), madame Haaber, kaptajn F. Bang og agent Johan Ludvig Zinn (bl. a. direktør for Den grønlandske Handel).

I februar 1790 var Davenport i København, det er nok ved denne lejlighed hovedparten af de københavnske interessenter tegnede sig. Det er en ganske imponerende række navne, der stod bag Davenports foretagende, han må have evnet at tale godt for sig og må have virket overbevisende som den, der ville være istand til at realisere de højtflyvende planer. Lykkedes foretagendet, var der jo al mulig grund til at vente godt udbytte.

Under opholdet i København meddeler Davenport d. 13. februar til kommercekollegiet,[20] at han har haft audiens hos kronprinsen og med ham drøftet eventuelle boringer efter kul syd for Rønne. Han havde tidligere forsøgt sig der, men boret var gået i stå i et lag

skifer. Dette er antagelig indledningen til den mislykkede del af kuleftersøgningen, der senere skulle vise sig at have givet så store tab. Kulgravningen ved Claus Terkels Mølle derimod fungerede godt og leverede kul til værkerne, så længe de eksisterede.

Interessenterne på Bornholm havde indsendt et andragende om et lån fra den kgl. kasse til stenkulsgravning.[21] I et brev af 24. februar 1790 meddeltes det Davenport, at lånet var i orden,[22] hvorefter man atter d. 22. marts holdt møde i Rønne.[23] Her udformedes de nærmere regler for selskabet. Det fremhæves, at man ikke vil genere pottemagerne, Den kgl. Porcelænsfabrik eller Dokken (kgl. både hentede hvert år ler ved Risegård i Åker til udbedringsarbejder) ved at grave de steder, hvor disse sædvanligvis hentede ler. Yderligere præciseres de den 30. december 1789 udformede regler, og Davenport får bekræftet sin ansættelse som inspektør for fabrikkerne med en årlig ydelse på 120 rd. plus 1/5 af evt. overskud, imod at han overdrager sit privilegium af 10. februar til interessenterne (dette blev officielt bekræftet ved kgl. resolution af 30. juli 1790[24]). Som bogholder ansættes cand. jur. Carl Frederich Schousboe med 20 rd. årlig, og Archibald Ferguson (der var ankommet) skal som teglmester have 150 rd. foruden frit hus i Rønne.

Den første mandag i hver måned skal der afholdes møde i Rønne, hvor to af de bornholmske interessenter, der vælges til direktører, og som skal følge værkets drift, aflægger beretning. De to første sådanne direktører har været Davenport og Tønnes Rasch. Disse på mødet den 22. marts vedtagne vedtægter er underskrevet udelukkende af de bornholmske interessenter.

Ferguson kom ifølge skattelisterne[25] til at bo i gl. matr. no. 456 i Grummekulegade, hvor »Fergesen«, som bornholmerne kaldte ham, senest er skatteansat for året 1793. Han synes at være rejst bort kort efter værkernes standsning nytår 1795, han nævnes endnu i en skrivelse herom fra slutningen af 1794.[26]

Teglværket har hurtigt været forsøgsmæssigt i gang, i april måned var man i stand til foruden prøver af stenkul og cement at sende en mursten over til kommercekollegiet fra den første forsøgsbrænding.[27] Teglværket blev opført på Rønne bys udmarker

nord for byen, Videnskabernes Selskabs kort over Bornholm fra 1805 viser det da nedlagte teglværk som liggende øst for landevejen, nordvest for Langebjerg. Dette stemmer med de oplysninger, vi får i referatet af et Rådstuemøde 3. oktober 1792,[28] hvor det bl. a. vedtages, at interessentskabet skal vedligeholde landevejen vest for teglværket i hele dens længde fra Byåen til nordgrænsen af udmarken, og at adgangen til Rasmus Markers Dam, der altid har været vandingssted for byens kreaturer og nu ligger inden for værkets indhegning, skal genetableres ved oprettelse af en »gade« nordenfra. Værket må have ligget tæt ved Dovre ås, og netop her har der tidligere været et vandhul (jfr. kort over Rønne købstads jorder i 1. udg. af Trap Danmark). Den officielle overdragelse af jordstykket til interessentskabet skete ved et kgl. reskript af 28. september 1792, hvori det hedder, at det af dem indgrøftede stykke af udmarksjorden, der betegnes som lyngbegroet sand, blev dem gratis overdraget, så længe værket blev drevet; når dette ophører, tilfalder jordstykket igen byen. Byfogeden skal hvert år vedlægge byens regnskaber en attest for, at værkerne drives. For de på jordstykket opførte bygninger skal betale en årlig afgift på 4 rd.[29]

Endnu en begunstigelse fik værkerne ved, at der den 9. oktober 1790 blev bevilget toldfri indførsel i 10 år for det til værkernes opbygning nødvendige træ.[30]

Teglværkets tidligste produktion har været brugt til opbygningen, men tidligt i 1791 har man kunnet begynde regelmæssigt salg af tegl- og mursten. Vi kender navnene og omtrentligt ansættelsestidspunkt for nogle af de ansatte, foruden teglmesteren Archibald Ferguson var der polakken Johan Ostrofsky, han var murermester og fungerede ligesom Ferguson som ovnbygger ved værkerne samt var teglbrænder, han blev ansat engang i sidste halvdel af 1791.[31] Daniel Michelsen blev kontraktligt ansat i juni 1792 som opsynsmand med bopæl på teglværket,[32] men har sikkert været løst ansat forud, han havde tilsyn med brændingerne og pligt til at føre udtagningsprotokollerne. Han boede på værket, så længe de fungerede. Derudover var der ansat et antal arbejdsmænd. På værket

blev der foruden tegl- og mursten lavet ildfaste sten til støbeovne o. l., klinker samt større og mindre fliser.[33]

Mandskabet på kul -og kalkværkerne vides der ikke meget om. Den engelske ekspert, Davenport kaldte over til hjælp, har nok medvirket ved oprettelsen af kulværket, men hvem han var, og hvor længe han blev der, er uvist. Mølleren på Claus Terkels Mølle, Hans Olsen, holdt opsyn med kulværket.[34]

Anlæggelsen af tobakspibe- og fajancefabrikken

Samtidig med at at Davenport forestod opbygningen af de ovennævnte værker, var han gået i gang med at eksperimentere med brugen af bornholmske lersorter til fremstilling af »fajance« i lighed med det engelske. Her må indskydes, at vi i dag strengt taget ikke bruger betegnelsen »fajance« om produkter som Josiah Wedgwoods »creamware« og Davenports efterligning heraf, disse gulhvide forædlede lervarer, hvis lyse skærv dækkes af en gennemsigtig glasur, kaldes i dag »stengods«, medens »fajance« betegner en anden forædlet lervare, hvor skærven dækkes af en uigennemsigtig hvid tinholdig glasur. Når vi alligevel fremover bruger betegnelsen »fajance«, skyldes det en hensyntagen til kildernes sprogbrug.

I et brev af 25. febr. 1791, rettet til kongen, meddeler Davenport, at han har lavet »stentøj« (som »fajance« et ord, der dengang kunne bruges om det, vi i dag kalder »stengods«), der »I Coleur, Finhed og Fasthed bliver det saa vidt berømte guulagtige engelske Steentøy fuldkommen ligt«, og ved produktionen var udelukkende brugt bornholmske råmaterialer. Brevet ledsagedes af en skrivelse fra amtmand Heiberg, der havde fået prøverne forevist.[35]

I marts foreslog Davenport interessenterne at optage en produktion af såvel tobakspiber som fajance.[36] Man gik ind herpå og gik straks i gang med at finde en ejendom, der egnede sig til formålet. Valget faldt på gården Storegade gl. matr. nr. 140, den nuværende Amtmandsgård, en stor gård med fem længer foruden nogle tilbygninger, alt af bindingsværk og med stråtag, som hovedparten af Rønnes huse var dengang. Huset ejedes af købmand ltn.

Herman Madsen Bohn og var brandvurderet til 1240 rd.[37] Det blev foreløbig lejet ved en lejekontrakt af 14. maj 1791, men købtes senere af interessentskabet for 1400 rd. ved skøde af 31. dec. 1791. Pengene hertil skaffede man sig ved et lån, idet cancellirådinde fru Schiøtz på Sellesborg i Nylars lånte interessenterne beløbet imod 1. prioritet i huset og inventaret.[38]

Allerede i april må man have været i gang med at indrette huset til fabriksbrug, for 20. april sendte Davenport et andragende til kommercekollegiet, som var et camoufleret forsøg på at skaffe midler til foretagendet.[39] Han søgte nemlig atter om at få overdraget det lån på 6000 rd., som Moir havde fået bevilget til oprettelse af en farvefabrik – denne var endnu ikke i gang, Moir havde i stedet kastet sig over pasningen af tre blegedamme på Østerbro.

Davenport fremfører, at en sådan farvefabrik sagtens kan rummes i samme hus som pibe- og fajancefabrikken, at der vil kunne bruges udelukkende bornholmske materialer ved farvefremstillingen, og at møllen, man har, vil kunne bruges også ved denne fabrikation, alternerende med den øvrige anvendelse. Den mølle, der omtales, er antagelig identisk med Stampemøllen ved Vellingeåen syd for Rønne. Det vides, at fajancefabrikken havde ombygget den til sit brug;[40] men man må have lejet den dertil, for skøde- og panteprotokollerne viser intet om, at Stampemøllen skal have været ejet af interessentskabet.[41] Davenport fik heller ikke denne gang held med sin ansøgning om overdragelse af lånet; men Moir fik besked om enten at få farvefabrikken i gang omgående eller tilbagebetale den allerede udbetalte del af lånet.

Angående den brug, fabrikken kan have haft af Stampemøllen, må det bemærkes, at der har været behov for at behandle og forædle store mængder ler. Efter opgravningen skulle det slemmes, blandes af forskellige sorter, æltes og lagres. Denne virksomhed har næppe fundet sted ved fabrikken i Storegade, det er mere sandsynligt, at det er foregået ude ved Stampemøllen, der så leverede den nødvendige maskinkraft; men takket være den senere lergravning og sommerhusbyggeriet i området er det næppe muligt i dag at finde evt. spor efter en sådan virksomhed.

30. april indsendte Davenport, Schousboe og de to københavnske direktører, der var kommet til, A. H. Stibolt og Chr. H. Düring, en ansøgning om gratis privilegium på en fajance- og tobakspibefabrik på Bornholm – og meddelte, at de allerede havde erhvervet en pibemager![42]

Behandlingen af privilegiet til tobakspibefabrikken voldte ingen kvaler, det blev underskrevet af kongen 29. juni 1791 og meddeltes 28. sept.[43] Værre var det med fajancefabrikken, for i 1785 havde Rendsborgfabrikken fået eneprivilegier for seks år at regne, denne periode var ved at udløbe, og man stod for at skulle forhandle om deres evt. forlængelse. Takket være disse forhold trak det ud med udstedelsen af privilegiet til fajancefabrikken, først 22. juni 1792 fik det kgl. underskrift og meddeltes 28. dec. 1792.[44]

I indstillingen hertil af 14. juni anfører kommercekollegiet, at Rendsborgfabrikken dels har nydt tilskud, dels har været i drift længe nok til, at den skulle kunne betale sig – derimod startes den bornholmske fabrik, uden at der til den er søgt særlige understøttelser eller benådninger ud over det lån på 4000 rd., man fik til stenkulsværket, og med et indskud fra interessenterne på 200 rd. pr. aktie. Yderligere havde fabrikken allerede oparbejdet et lager i Rønne af færdige varer til en værdi af 12–1500 rd., man havde »i god tro« startet produktionen, idet man vidste, at Rendsborgfabrikkens eneprivilegier nu var udløbet.

Opbygningen af fabrikken kan følges i de bevarede regnskaber.[45] I maj 1791 finder vi blandt anskaffelserne en drejeskive, silkesigter, ingredienser til glasur, en jernmorter og fire digler. Endvidere nævnes i samme måned foruden pibemesteren de to fajancemestre med et forskud, og i perioden maj–juni overførsel af såvel ildfaste sten (850 stk.) som almindelige mursten (4900 stk.) fra teglværket til fabrikken i Storegade. Her var man i gang med at bygge en større ovn til afløsning af den lille forsøgsovn, man startede med, den større ovn har været færdig i december, hvor der blandt udgifterne anføres anskaffelse af en jerndør til ovnen. I samme måned nævnes anskaffelse af arbejdsprotokol til de to mestre og de tre

drenge samt køb af tre stk. blåt engelsk stentøj til modeller »efter Davenports begæring«.

Forberedelserne krævede dels oparbejdning af en beholdning af færdigbehandlet og lagret ler, dels modellering af fabrikkens modeller og støbning af de tilhørende gipsforme samt brænding af kapsler, hvori varerne skulle anbringes under brændingen. Til forarbejdning af kapslerne brugtes ler fra lyngen ved Vellingeåen, der sammen med kvarts og spat nævnes på udgiftssiden. Sideløbende med dette arbejde har både Davenport og de to mestre været beskæftiget med forsøgsarbejde.

21. dec. havde man fyret op i den nye ovn for at tørre brænde i den ved en sagte kulild, ovnen blev passet af Lars Eliasen, der var under oplæring som brænder ved fabrikken. Den 26. gik det galt, han havde ikke passet godt nok på, så brændet antændtes, og røgen væltede op over fabrikken til stor opstandelse for byen. Brændet havde dog ikke rigtig fænget endnu, og ilden lod sig let slukke, så der skete ikke større skader. Episoden foranledigede et brandforhør,[46] her får vi at vide, at ovnen var bygget af ildfaste og almindelige sten med en murtykkelse på 3 fod 4 tommer og med dobbelt hvælving, den ene 9 tommer tyk af ildfaste sten, den anden 1 alen tyk af almindelige sten. Kullene lå på en rist, hvorover der var bygget en særlig hvælving af ildfaste sten ca. 1 alen over risten, denne hvælving var forsynet med flere trækhuller, der kunne lukkes. Davenport blev som ansvarlig for fabrikken idømt en bøde på 10 rd., og man lovede for fremtiden at tørre træ ude på teglværket.

Ifølge notater i regnskaberne[47] skal fabrikkens protokol have vist, at der 6. februar 1792 for første gang fandt en egentlig produktion sted af fajancer, og det ovenomtalte lager til en værdi af 1200–1500 rd. må være brændt i denne ovn i løbet af de næste 3–4 måneder.

Pibefabrikken, hvis leder var pibemagermester Joh. Gotlieb Müller, var også hurtigt kommet i gang. I juni 1791 indkøbtes pibeforme og andre redskaber, i august leverede smedemester H. C. Gamst i København yderligere en messingform til piber og en pibepresse af jern. I et udateret udkast til en overenskomst mellem in-

teressenterne og Müller (antagelig en fornyelse af overenskomsten fra september 1793, da de to fajancemestre også fik fornyet deres) nævnes, at der blev lavet 3 sk., 2 sk., 1 sk. og ½ sk.'s piber. Han havde da bopæl på fabrikken og var underordnet de to fajancemestre.[48] I øvrigt omtales pibemesteren ikke nærmere, ud over at han regnedes for at være uduelig, et udsagn amtmand Thaarup uddyber med, at »Fabrikken paa Bornholm ikke kunde fremstille lange Piber af den Aarsag, at Mesteren formedelst stærke Drikke havde saa rystende Hænder, at han ikke kunde forarbejde de lange Pibestilke.«[49]

Værkerne startede officielt, da de to københavnske direktører i juni–juli 1792 aflagde et besøg på Bornholm af nogle ugers varighed, da blev en del foreløbige ansættelser bekræftet med kontrakter,[50] og instrukserne for fabrikkerne blev udarbejdet. Det var i øvrigt det eneste besøg fabrikken fik af den københavnske direktion, bortset fra at en af de københavnske direktører senere i en krisesituation opholdt sig nogle få dage på Bornholm.

Fabrikken skulle nu til at have stordrift. Hertil var man gået i gang med at bygge en endnu større ovn, der ifølge en overslagsberegning, Davenport havde sendt til interessenterne i København,[51] kunne rumme 11.000 tallerkener, hvis den udelukkende blev fyldt med sådanne. Overslagsberegningen viser lidt om, hvad det var, Davenport havde stillet interessenterne i udsigt, det hedder her, at udgiften til en brænding udelukkende af tallerkener vil være

11.000 stk. tallerkener à 1 sk.	114–3–8
Arbejdsløn, 4 mk. pr. 100	73–2–0
Brænde, 9 favne à 6 rd.	54–0–0
I alt udgift til 11.000 tallerkener	241–5–8

Af de 11.000 tallerkener vil 1/3 være vraggods, de resterende 7.732 stk. sælges til en pris à 5 sk., i alt 377–4–0, dvs. et overskud på 135 rd. 4 mk. 8 sk.

Denne beregning viste sig i øvrigt ikke at være holdbar; men det var denne store ovn, der skulle sikre interessenterne deres udbytte.

Angående organiseringen af værkerne havde Davenport ved sin stilling som deres inspektør den absolut øverste myndighed, og i alle spørgsmål om fabrikkernes indretning og drift var han enerådende. Han må have haft gode kundskaber, hvad angår stengodsfabrikation, og er det rigtigt, som man har formodet det, at han var i familie med den John Davenport, der samtidig oprettede en tilsvarende fabrik i Staffordshire, vil det forklare både mandens interesse i denne specielle fabrikation og hans uomtvistelige kendskab dertil.

Som administrativ hjælp havde han en bogholder. Schousboe døde i august 1791,[52] han blev afløst af Christian Wolffsen, der atter i marts 1792 afløstes af Poul Ancher, der således kom til at fungere som fabrikkens bogholder omtrent fra det tidspunkt, hvor fabrikationen kom i gang. Han blev kontraktligt ansat som bogholder med en årlig gage på 100 rd. ved en generalforsamling i København 3. maj 1792.[53]

Instrukserne til Davenport og Ancher af 6. juni 1792 er bevaret[54] og fortæller en hel del om, hvordan fabrikken skulle virke, her skal blot nogle af hovedtrækkene refereres. Davenport har ansvaret for, at alt går til, som det skal: han tilser, at mestrene passer deres akkorder, at daglejerne og brænderen gør arbejdet rigtigt, og at bygningerne vedligeholdes. Yderligere er det ham, der udbetaler lønningerne, som han dertil mod kvittering rekvirerer hos bogholder Ancher, og han påser, at folkene aflægger bevis for, at de har udført det arbejde, de lønnes for.

Ved ansættelse af daglejere skal både Davenport og Ancher samtykke, og ved større reparationer o. l. skal de ligeledes være enige om afholdelsen af udgifterne. Hver lørdag skal de af mestrene forarbejdede stykker optælles og bogføres, Davenport skal sørge for, at de omgås forsigtigt og henstilles indtil brændingen. Brænderen skal til den tid have udleveret de ubrændte stykker mod kvittering, og efter brændingen skal det gøres op, hvor meget der er godt, og hvor meget beskadiget. Tilsvarende ved anden brænding, hvor genstandene glaseres, her opdeles ved udtagelsen i fuldbrændt, ikke nok brændt, beskadiget samt kassabelt gods. Både Davenport og

Ancher skal overvåge udtagelsen af ovnen og opdelingen af det færdigbrændte i grupper. Er de forhindrede af en eller anden grund, skal de stille stedfortræder.

Denne gensidige kontrol går igen i hele instruksen. Ancher skal på samme måde overvåge brændingerne på teglværket sammen med Daniel Michelsen og for alt, hvad der produceres, udfærdige sedler, der skal tjene til kontrol, og som følger med regnskaberne, når disse hver måned oversendes til København, hvor interessentskabet havde endnu en bogholder, P. Poulsen.

Davenport har specielt tilsynet med massernes tilberedning og glaseringen, som helt udføres efter hans forskrifter – og han lover at optegne, hvor leret er taget, sammensætningen af leret osv., så fabrikken vil kunne bestå, selv om han ved dødsfald eller bortrejse skulle forlade denne.

Ved pakningen af varerne, der foretages af Ancher, skal Davenport være til stede, og begge attesterer ved afsendelse af varer til bogholder Poulsen.

Davenport er den egentlige beboer af gården og har dermed fuldt ansvar for lys og ild, han har ansvaret for brændslet, dets opbevaring, og for at der ikke bruges mere end nødvendigt.

Ancher har alt, hvad angår bogføring o. l. under sig, og opbevarer kassen, denne skal indeholde de indkomne penge samt en bog, hvori de beløb, der nedlægges eller udtages, anføres; men Ancher må have op til 150 rd. på sig til at klare de daglige udgifter med. Kassen må kun åbnes, når både Davenport og Ancher er til stede, og begge har en nøgle til den.

Instrukserne er meget detaljerige, og som allerede fremhævet kontrollerer de ansatte hinanden ned til de mindste detaljer. Af instruksen til Ancher specielt fremgår, at han ud over de 100 rd. årlig for opsigt og bogholderi m. v. fik 4 pct. af alt, hvad han solgte af fajancer på Bornholm og 2 pct. af teglværksprodukterne, da man i disse tilfælde sparede fragten.

Blandt det øvrige personale var de to poster som mestre de vigtigste. Hovedkraften var Johannes Adolf Christian Spietz, der var født i Rendsborg o. 1756 og uddannet på fabrikken der.[55] Han blev

fast ansat ved kontrakt af 14. juli 1792 som mesterpousserer og håndformer,[56] men havde da jo allerede virket ved fabrikken i over et år. Det samme gælder drejermesteren Lars Truelsen, f. i Kastrup 25. maj 1766 som søn af en skåning, Peder Truelsen, og hustru Sidse Hansdatter, han har formentlig lært på Kastrupfabrikken.

Mestrenes arbejdsforhold får vi et godt indtryk af gennem Spietz's ansættelseskontrakt, der er bevaret i original. Hovedtrækkene i kontrakten er følgende: Spietz har hidtil hjulpet med ved opbygningen af fabrikken, og i en overgangsperiode indtil de ansatte er blevet øvede deri, er han villig til fortsat at hjælpe på alle måder; men ellers ligger hans pligter og rettigheder meget fast.

Han forpligter sig til udelukkende at bruge Davenports anvisninger og sammensætninger, det apparatur denne har anskaffet, glasurer m. m. – samt til at meddele af sine kundskaber, når Davenport ønsker det.

Han skal fra kontraktens indgåelse at regne arbejde på akkord og ikke på løn som hidtil. Han skal overhovedet ikke beskæftige sig med lerets slemning, massens tillavning, glaseringen eller indsættelse eller udtagelse af ovnen, brændingen, osv.

Der er strenge bestemmelser, der tager sigte på, at ingen fremmed må få lejlighed til at udspionere fabrikkens hemmeligheder, og han må intet røbe om, hvad han lærer derom selv. Bryder han løftet, skal han betale interessentskabet 500 rd. Kontrakten giver ham uopsigelighed i 5 år, forudsat at fabrikken består.

Hver lørdag eftermiddag optælles det, han har lavet i ugens løb, hvorefter han ved aflevering af inspektørens bevis herfor til bogholderen får sin løn. Kopierne af lønsedlerne, som han selv får, skal hver 3. måned sendes over til bogholder Poulsen.

Han sikrer sig større plads til at arbejde på end hidtil og forlanger, at skiver og borde forfærdiges efter hans egen anvisning.

Han må indtil videre have én læredreng, som han selv antager og slutter kontrakt med. Afgår Spietz fra fabrikken, overgår læredrengen til denne. Ønsker direktionen, at han senere skal ansætte endnu en læredreng, sker det på de tilsvarende betingelser.

I perioder, hvor der modelleres nye forme, eller gamle forme skal forbedres, skal Spietz have løn, 4 mk. pr. dag eller 4 rd. pr. uge. Skal han lave arbejde ud over, hvad kontrakten forpligter ham til, skal han betales særskilt herfor. I øvrigt forlanger han en speciel plads til formene og god varme ved arbejdet!

Særlig interessant er det, at kontrakten indeholder hans akkorder for udført arbejde, idet det giver et meget fyldigt billede af, hvilke varer, man fabrikerede. Hele listen gengives her med den originale ordlyd:

Haand-Forme priiser

Ovale Terriner no. 1 à stk.	24 sk.
no. 2 do.	20 –
no. 3 do.	18 –
no. 4 do.	16 –
no. 5 do.	12 –
Ovale Durchgebrochne Frugtkurve no. 1 à stk.	16 –
no. 2 do.	14 –
Runde ditto	12 –
Ovale Sause Skaale no. 1 à stk.	5 –
no. 2. do.	4 –
Plat de Minage Kreds Pyramide no. 1 à stk.	32 –
Ovale Sukker Daaser à stk.	6 –
Serviese Saltkar à stk.	2 –
Portatue og Punseskeer à stk.	5 –
Sukker fløde og spiise Skeer à stk.	2 –
Senops og Theeskeer	1 –
Ovale Smørkander no. 1 à stk	6 –
no. 2 do.	5 –
Formede Kaffekander à stk.	10 –
Ditto Mælkekander à stk.	6 –
Formede The Potter no. 1 à stk.	8 –
no. 2 do.	6 –
Formede fløde Potter no. 1 à stk.	6 –
no. 2 do.	5 –

Fig. 1: Punchebæger, satyrhovede, mærket nederst på hanken med JS, gulhvid med grøn staffering. Højde 8 cm. Bh. Mus. uden nr. H. V. (Henrik Vensild) fot.

Formede Theedaaser à stk.	5 –
ditto Sukkerdaaser à stk.	6 –
Formede underfade til Kaffe og Theetøy à stk.	2 –
Taffelstager à stk.	10 –
Spillestager à stk.	6 –
Skriver Tøyer à stk.	24 –

ditto med Navne og Vaaben à stk.	28 –
Sause Skaale med Laag	6 –
Punsebægere som Satyrer Hoved à stk.	6 –
Blomsterkrukker à stk.	6 –
Pibehoveder som Ansigte à stk.	6 –
ditto glatte à stk.	4 –
Ovale Vadskekander à stk.	6 –
Øynebægere à stk.	1 –
Ovale Kammer Potter no. 1 à stk.	6 –
no. 2 do.	5 –
Formede post perns no. 1 à stk.	48 –
no. 2. do.	40 –
no. 3 do.	32 –
Lange Blomster Kasser no. 1 à stk	20 –
no. 2. do.	16 –
Ditto firkantede no. 1 à stk.	16 –
no. 2 do.	12 –
no. 3 do.	8 –

Leego-tøy

Ovale Terriner à stk.	6 –
Frugtkurver à stk.	6 –
Sauseskaale à stk.	2 –
Smørkander à stk.	3 –
Saltkar à stk.	1 –
Lysestager à stk.	3 –

Til dette skal føjes de drejede varer, som Lars Truelsen stod for, samt de nye modeller, der med tiden kom til, og hvoraf nogle vil blive nævnt senere.

Af de tre læredrenge er de to, Hans Hansen Bierregaard og Eschild Hansen Bech, bedst kendt, de var begge faderløse drenge fra Rønne med tilknytning til pottemagerkredse. Den tredie har ikke efterladt sig mange spor, men er sikkert identisk med »Den unge Jacob Haraldsen«, der ikke var hjemme, da han blev stævnet

til forhør i tingretten 27. nov. 1792.[57] Antagelig udstod han ikke sin læretid. Af læredrengene har Lars Truelsen haft to, Spietz en under sig.

Eschild Hansen Bech var døbt i Rønne 5. nov. 1775 som søn af handelsmand og søfarende Hans Jensen Bech og hustru Hedevig Eschildsdatter. Faderen gik fallit i 1785 og døde året efter.[58] Moderen var kusine til pottemager Diderich Gregersen Funch og til pottemager Gregers Mortensens hustru.

Hans Hansen Bierregaard var døbt i Rønne 17. marts 1776 som søn af pottemager Hans Hansen Bierregaard og hustru Bodil Mortensdatter i hendes andet ægteskab. Faderen døde 5. sept. 1791.

Som brænder har vi allerede nævnt, at man ansatte Lars Eliasen, han var oprindelig skomager.[59] Han har sikkert haft assistance af vekslende personer, i september 1792 nævnes således, at Ole Bentzen, der egentlig var bager af profession, hjalp til. Resten af personalet synes at have været arbejdsmænd, flere af disse arbejdede på fabrikken, så længe den eksisterede, det gælder mænd som Haagen Knudsen, Frantz Rasmussen, Hans Larsen og Jens Larsen Fyhn, alle fra Rønne, foruden Lars Jørgensen Dam, der var tilflytter ovrefra. Fra en ansøgning fra Davenport og Spietz om at få Dam fritaget for landsoldattjeneste på hjemegnen[60] ved vi, at han stammede fra Melby i Kronborg Amt, i 1789 var han taget til Bornholm for at søge efter bornholmske diamanter; men da han kort efter giftede sig med en bornholmsk pige, tog han arbejde på fabrikken. Han er den eneste af arbejdsmændene, der med sikkerhed vides at være avanceret til at beskæftige sig med selve fajancefremstillingen, idet det af nogle bevarede regninger for perioden 11. aug. til 6. okt. 1793 fremgår, at Dam da lavede diverse fade og tallerkener, medens Hans Hansen Bjerregaard lavede spølkummer og kopper og Eschild Hansen Bech kaffekander, tepotter, smørkander samt blæk- og sandhuse til skrivetøjer.[61]

Dam gjorde sig også efter fabrikkens ophør bemærket. Han avancerede inden for militæret, var først archeliemester (fyrværker) og senere lieutenant.[62] Kort efter at Den kgl. Porcellænsfabrik i 1801 købte Snorregården i Knudsker for at udnytte dens rige

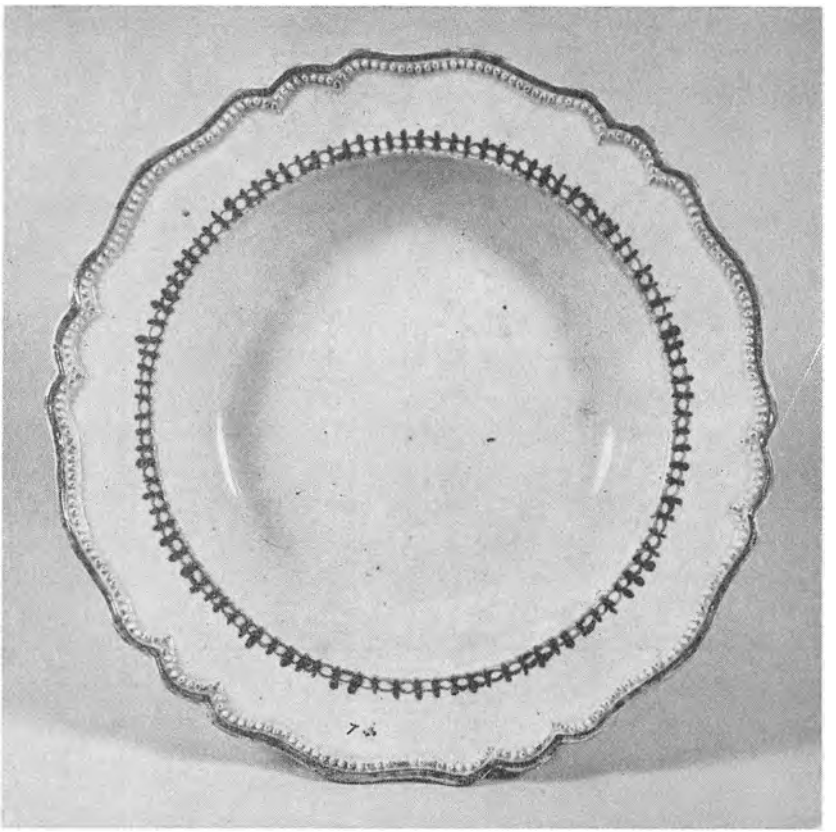

Fig. 2: Tallerken, gulhvid med blå staffering, mærket med et stemplet B med bølget oval omkring samt JS. Diameter 24,5 cm, hører til fabrikkens tidlige gods. Bh. Mus. nr. 44(?). H. V. fot.

kaolinforekomster, blev han forpagter af ejendommen, der nu kaldtes Porcellænsgård, og drev den frem til et mønsterbrug samtidig med, at han lod kaolin opgrave og forsende til fabrikken i København.[63]

Davenport og Rønneboerne

Arbejdet med opbygningen af værkerne, specielt fajancefabrikken, gik ikke gnidningsløst af. Byens borgere kunne ganske vist godt se fordelene ved at få oprettet en efter forholdene stor arbejdsplads; men man har også været nervøse for at få en virksomhed

Fig. 3: Signaturen på tallerkenen i fig. 2. H. V. fot.

som denne midt inde i byen. Det var brandfaren, der foruroligede, ikke mindst efter den uheldige brændetørring 26. dec. 1791. I byen med de mange stråtage var man altid på vagt, hvad brandfare angik, man kendte risikoen: i 1760 stod der efter en storbrand 27 bare skorstene tilbage, da ilden var slukket, og også i 1769 og 1770 havde der været større brande.[64]

Der var også gnidninger angående ønsker fra interessentskabets side om at grave efter ler på udmarken, hvor byens borgere havde køerne gående, ligesom man frygtede, at værkernes store forbrug af træ ved siden af kullene skulle skrue træprisen op, et forhold, der medførte, at værkerne måtte love at hente sit træforbrug i Pommeren.[65]

Værst var det imidlertid, at Davenport ret hurtigt skulle vise sin uomgængelighed og støde sammen med forskellige personer. Han var kommet til en by, hvor levefoden var lav, hvad der var til fordel for hans foretagende; men det betød også, at folk havde svært ved at tjene til føden og var vant til at forlade det daglige arbejde, såsnart der viste sig en chance. Strandede der et skib, lod man alt ligge og tog del i bjærgningsarbejdet, det var i 1700-tallet en almindelig regel, at halvdelen af værdien af det bjærgede gods ved en vanskelig bjærgning tilhørte bjærgerne,[66] og det var til tider store summer, der stod på spil – men så var der også mange til at dele udbyttet.

I høsttiden lod man også sit sædvanlige arbejde ligge, hvad enten dette nu var et håndværk, fiskeri eller andet, og tog fat som høstkarl enten hos de af byens borgere, der ejede jord, eller på gårdene i nabosognene. I øvrigt hjalp man sig som man bedst kunne ved f. eks. at samle brændsel til eget brug, dels ved at hente lyng og tørv i højlyngen, dels ved at sanke kul, hvor disse fandtes, det var et vigtigt tilskud til hjemmenes økonomi.

De tidligste sager i forbindelse med Davenports værker berørte netop disse forhold. I 1790 var der to mænd, der begav sig ud til kulværkets område for at samle kul. Davenport opdagede dem og gennempryglede dem.[67] I august 1791 var det nogle arbejdere på teglværket, der forlod deres arbejde for at deltage i høsten. De

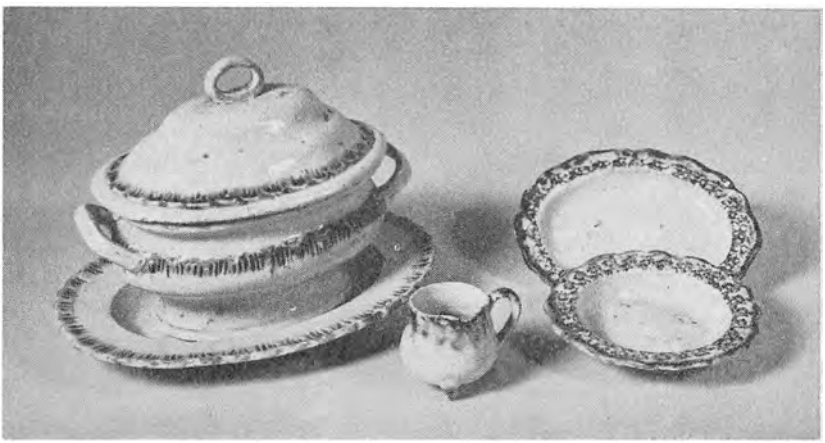

Fig. 4: Dele af børnestel, terrin (højde 10 cm) med grøn staffering, tallerken (diam. 7 cm), fad (længde 9 cm) og kande (højde 3 cm) med rødbrun dekoration påført med svamp. Signatur JS, undtagen på fadet. Bh. Mus. nr. 5935, 550, 581 og uden nr. H. V. fot.

blev indstævnet for tinget af Davenport og idømt bøde samt pålæg om at vende tilbage til teglværket straks.[08]

Sager af denne art gjorde ikke Davenport populær hos menigmand; men han kom også snart til at fortørne en af interessenterne, toldinspektør Lohmann, alvorligt. Denne tog 29. dec. 1790 med Poul Ancher ud til kulværket for at inspicere en lagerbygning, som man mente ikke var tilstrækkelig sikret mod indbrud. Det kom her til en heftig ordveksling mellem Davenport og Lohmann, der blev skældt for bl. a. at være en »Kieltring, Canaille og Spidsbubel« for derefter at blive slået ned af Davenport. Lohmann gik derfra med blodet løbende fra ansigtet og flere tænder slået løse, en forurettelse, han omgående bragte for tinget med krav om, at Davenport skulle fradømmes sin stilling som inspektør. Denne blev da også suspenderet fra sin stilling i nogen tid. Dommene fra denne periode er ikke bevarede; men sagen er sikkert endt med mortification af udtalelserne og en bøde til Davenport, der genindtrådte i sin stilling, han var jo den eneste sagkyndige, man rådede over til fabrikkernes drift; men han havde skaffet sig en svoren fjende i sin hidtidige medinteressent Lohmann.[09]

Dennes følelser for Davenport afspejler sig i et bilag til toldregnskaberne for 1793. Lohmann gør her meget ud af, at der ved en strandingsauktion manglede en kasse med lyseblåt engelsk stentøj (d. v. s. stengods), som det viste sig, Davenport havde fået for at bruge dem til modeller. Tolderen i Hasle, hvorunder strandingen hørte, anfører dertil let irriteret, at stentøjet var itu og uden værdi.[70]

Indtil begivenhederne 18.–20. sept. 1792 var det nok mest enkeltpersoner, Davenport fornærmede. I løbet af få dage fik han da hele folkestemningen imod sig, forstærket ved et sammenfald af omstændigheder.

18. sept. om morgenen løb en engelsk brig MAY af Whitby på grund på Knudsker rev. Den var i ballast, og skipperen mente, at skibet stod så let på grunden, at det var gørligt at få det fri ved at kaste ballasten over bord. Davenport var roet ud til skibet og fungerede som tolk. Det første undsætningshold, der nåede frem, var nogle Rønneboere, der forlangte 100 pd. st. (eller lidt over 568 rd.) for at gøre arbejdet. Skipperen beklagede sig til Davenport, der ikke betænkte sig på at træde hjælpende til, han roede ind til kysten, fik samlet mandskab og redskaber på teglværket og vendte tilbage hermed. Den officielle strandingskommission med hans meddirektør, Tønnes Rasch, i spidsen var da dukket op, de forlangte 20 pd. st. – Davenport og hans mænd tog imidlertid fat og fik skibet fri for en udgift på 4 pd. st.[71]

Her fornærmede han ikke blot endnu en medinteressent, nemlig strandingskommissær Tønnes Rasch, men alle i byen har følt sig ramt på deres gode ret til at »leve af vrag«. Det er på denne baggrund, at den næstfølgende aften og nat blev så dramatisk, som den gjorde.

Fajancefabrikken var parat til at foretage den første brænding i den store, nyopførte ovn, som Ferguson og Ostrofsky havde bygget efter Davenports anvisninger. Den var som den tidligere udført i ildfaste og almindelige mursten fra teglværket nord for byen, og den må til dels have været bygget ind i den nordre længe, der med et smalt stræde på knap 4 alens bredde var skilt fra købmand

Fig. 5: Stager med rødbrun og grøn bemaling, signatur JS. Højde 16,5 cm. Bh. Mus. nr. 9105 a og b. H. V. fot.

Morten Bohns søndre ladelænge, en stråtækt bygning, der blev brugt til lagerplads for bl. a. olie, vin og tran, og hvis loft var fyldt med hø med en luge stående åben ind dertil. Laden var på 16 stolperum, og ved en senere brænding kunne man fra strædet ca. midt for længen se gløder falde ned inden for et hul i muren ind til fabrikken. Ovnen må have raget godt ind på gårdspladsen, her var indfyringslugen anbragt under åben himmel, til trods for at man havde lovet, at den skulle blive overdækket.

Om aftenen d. 19. sept. var der fyret op i ovnen, og allerede før mørket faldt på, sås tydeligt et stærkt ildskær stå op af skor-

stenen. Opfyringen blev foretaget under Davenports ledelse, men foruden ham, brænderen Lars Eliasen og dennes medhjælp Ole Bentzen var også Spietz til stede.

Synet af ildskæret havde vakt opsigt i byen, og ved 2–3-tiden om natten blev det helt galt. Vinden friskede op, og luen, der stod 2–3 alen over skorstenspiben, samt gnister derfra, blev båret dels mod nogle store lindetræer (der senere blev beskåret), dels mod Morten Bohns brandfarlige ladelænge. De stærkt opskræmte Rønneboere myldrede til Storegade med Tønnes Rasch, brandfændrik C. Wolffsen (fabrikkens tidligere bogholder) og byfoged Bjørn i spidsen. Folk uden for den lukkede port råbte på at få ilden slukket, Davenport indenfor blev mere og mere ophidset, så da byfogeden sammen med Wolffsen og Rasch endelig fik adgang til gårdspladsen, kom det til en dramatisk ordveksling, hvis hovedpunkter kom frem i brandforhøret, der blev holdt to dage efter. Byfogeden foreholdt Davenport, at han var ved at sætte byen i lue, og bad ham om at slukke eller dæmpe ilden – og fik det svar, at det ville Davenport ikke, han havde kgl. bevilling til at brænde. Da byfogeden siger, at det må være bevilling til at brænde i ovnen og ikke til at brænde byen af, får han det svar, at de jo havde brandforsikret, og dersom nogen i morgen ville storme mod Davenport, skulle de få i ansigtet – en udtalelse, Davenport fulgte op med at tage en slurk af sin flaske og skåle ud mod tilhørerne. Han var også gået bandende hen mod Wolffsen og skældt ham ud for en skurk og canaille, medens han truede ham med knyttede næver, og Tønnes Ratch blev ligeledes skældt ud.

Spietz havde imens stået noget derfra og snakket med nogle af tilskuerne. Han gik nu hen til Davenport og sagde, at han mente, trækhullet burde tilstoppes. Davenport ville ikke tillade det, og da Spietz alligevel gjorde det, reagerede Davenport med at lukke en jernluge op og kaste mere brændsel ind, så der atter stod ild op af skorstenen, og bandede på sin salighed på, at han ikke ville slukke.

Episoden tog sin ende, da Poul Anchers pige gik hen til Davenport og med armene om hans hals hviskede ham en besked i øret;

man fik nu Davenport neddæmpet, ilden blev slukket, og faren for byen var drevet over – men ovnens indhold af fajancer var totalt ødelagt.

Ved brandforhøret d. 22. sept. oplyses det yderligere, at der havde været en revne mellem skorsten og skorstenspibe, som Davenport og Ole Bentzen under brændingen havde klinet til. Da byens skønsmænd ville bese ovn og skorstenspibe, gjorde Davenport alt, hvad han kunne, for at forhindre det; i brandforhørets vidneudsagn mærker man tydeligt, at folk endnu var ophidsede over begivenhederne.[72]

Byen reagerede voldsomt på dem, man indkaldte til et borgermøde og bestemte her at sende et andragende til kongen om at få fajancefabrikken flyttet uden for byen, det afsendtes 25. sept. til Den bestandige Commission.[73] I forbindelse hermed afholdtes 27. nov. et tingsvidne, hvor byfoged Gad fra Hasle optrådte som procurator for fajancefabrikken og stævnede en del vidner til afhøring, fortrinsvis fabrikkens egne folk.[74] Der diskuteredes her, hvorvidt det var egentlig ild, der stod op af skorstenen, eller blot en »ildskærm«, et lysskær, der ikke var farligt.

Det var især Ferguson, Ostrofsky og Spietz, der havde erfaringer fra andre fabrikker af lignende art rundt om i Europa, der afhørtes herom. Pottemager Hans Bergstrøm afhørtes om forskellen mellem pottemagerovnene og fajanceovnen. Han var ikke til stede ved brændingen 20. sept., men havde overværet to brændinger siden.

Det fremgår, at man straks efter episoden på Davenports foranledning »for at undgaa videre Disput« havde nedbrudt ovnens hvælving og skorstenspibe og genopført den på en måde, så ilden ikke mere skulle kunne slå ud. Ovnen havde været færdig til brug igen først i oktober. Yderligere afhørtes Truelsen, Eliasen og lærlingene Esper Hansen (utvivlsomt fejlskrivning for Eschild Hansen, da denne i 1793[75] og 1796[76] omtales som værende ved fabrikken) og Hans Hansen Bierregaard. Den sidste kunne berette om en brænding, hans fader havde foretaget, hvor det føg med gnister af skorstenen, uden at de gjorde skade. Poul Ancher afvistes som vidne, da han var interessent.

Uheldigvis for fabrikken blev det atter galt ved en brænding 10. nov. 1792, så der igen føg gnister over mod Morten Bohns gård. Dette blev indbragt for tinget 18. dec.,[77] her repræsenterede procurator Müller byens repræsentanter og andre borgere, altså den kreds, der forsøgte at tvinge fabrikken ud af byen, medens byfoged Gad, der atter skulle have repræsenteret fabrikken, var forhindret. Davenport anmodede om udsættelse, men det blev afvist, så Davenport førte selv ordet og stillede modspørgsmålene til vidnerne. Han optrådte meget arrogant og gjorde sine spørgsmål til et direkte angreb på byen selv ved at fremdrage manglende forholdsregler mod den fare, som især byens pottemagerovne, men også bagerovne og smedjer udgjorde, hvilket fik procurator Müller til at gøre indsigelse mod denne form for vidneafhøring, hvor Davenport »uberettiget opkaster sig til Inqvisitør over Rønne Købstads økonomiske og politiske Indretninger«. Det lykkedes også for Davenport at få vidnerne til at afsløre total uvidenhed om, hvad der forlangtes af en fajanceovn, og hvordan den skulle virke.

Som følge heraf blev et forlangende kort efter fra Den bestandige Commission om, at to i fajancebrænding kyndige folk fra byen skulle være til stede ved fajancebrændingerne, mødt med det svar, at man ikke havde to sådanne mænd i byen, så commissionens ordre kunne ikke følges.[78]

Fabrikkens videre kalamiteter

En direkte følge af sammenstødene med Davenport blev, at de bornholmske interessenter solgte ud af deres aktier. I december 1792 var der, som vi skal se, kun to aktieejere tilbage på øen, Davenport og Poul Ancher, begge ansat ved fabrikken. Ledelsen overgik herved helt til København, og man mistede den kontrol, de lokale interessenter hidtil havde udøvet, en vigtig forudsætning for at foretagendet skulle lykkes.

Der skulle hurtigt komme mere modgang. 4. dec. 1792 fik en bornholmsk skipper Haagen Sommer overladt 850 rd. af interessentskabets bogholder i København, den nytiltrådte E. Müller,

de skulle afleveres til Poul Ancher ved ankomsten til Rønne. Skibet kom imidlertid ud i kraftig storm og drev forbi Bornholm for at lide forlis nær Danzig. Besætningen måtte svømme i land, og intet blev reddet. Interessentskabet anlagde sag mod Haagen Sommer for at få ham til at erstatte tabet, sagen kom for tingsretten i Rønne 4. juni 1793, den gik interessenterne imod, og ved senere appeller for de højere instanser gik det ikke bedre.[79]

28 febr. 1793 oversendtes en liste fra fabrikken i Rønne til direktionen i København angående de tab, man havde lidt.[80] Ovnen, der måtte slukkes natten mellem 19. og 20 sept., kostede 270 rd. Den påfølgende nedrivning og opbygning af ovnens hvælving og skorsten kostede 125 rd., og da man atter brændte i ovnen, slog røgen ned og ødelagde fajancen, det gav atter et tab på 270 rd. Herefter blev ovnen endnu en gang sat om, det kostede 46 rd., og da man overhovedet ikke fik brændt noget fajance i hele perioden fra 20. sept. 1792 til 16. jan. 1793, havde man derved yderligere fået et tab på 500 rd., i alt 1211 rd.

Man havde også den ubehagelige sag med borgernes krav om fabrikkens udflytning at slås med, deres andragende herom vandrede nu sin gang mellem de instanser, der skulle udtale sig. Vi kan følge behandlingen af sagen gennem amtets korrespondance, og får samtidig belyst amtmand Heibergs syn på Davenport.

Ved tilbagesendelsen 19. jan. 1793 til Den bestandige Commission af en skrivelse fra byfoged Bjørn med bilag, heriblandt nogle fra Davenport, udtaler Heiberg, at disse ligner ham – og sammenligner ham med »de så famøse highwaymen i hans fædreland«.[81]

2. marts videresendte amtmanden en redegørelse fra Den bestandige Commission til stiftamtmand grev Knuth, hvori det anføres, at borgerne i Rønne forlanger, at enten skal fabrikken flyttes uden for byen, eller også må interessentskabet påtage sig at assurere deres ejendomme. Borgernes indstilling opsummeres således: Inspektør Davenport skal være en fremfusende, uefterrettelig projectmager, hvis uforsigtige omgang skal være lige så farlig for byen som unyttig og ødelæggende for interessentskabet – hans grove og ubesindige omgang med borgerne skal søge sin mage blandt den ringeste

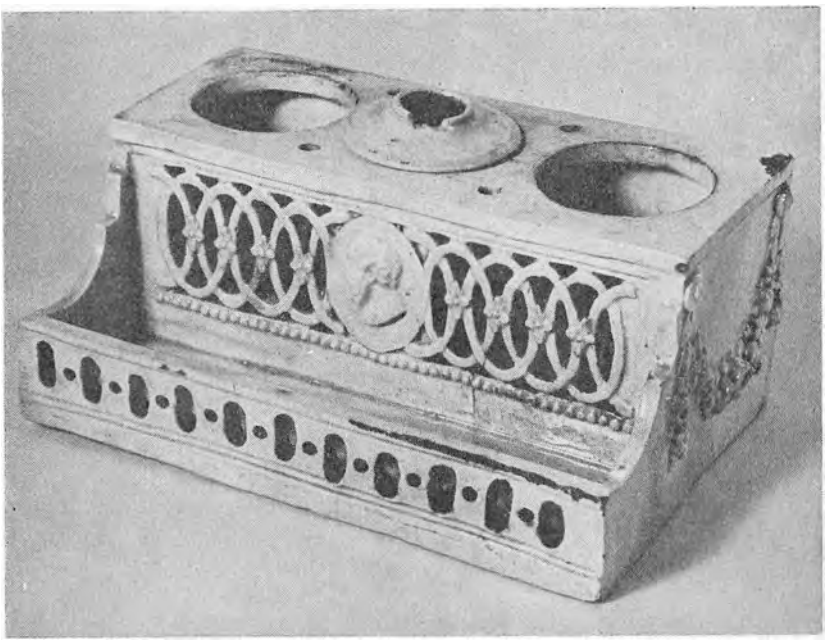

Fig. 6: Gulhvidt skriveskrin, signeret Spietz 1809. 19 × 13 × 8 cm. Bh. Mus. nr. 198, H. V. fot.

pøbel. Heroverfor hævder interessentskabet, at klagen dels skyldes ugrundet skræk, dels privat had mod inspektøren. Ildskæret fra ovnen kendes også andre steder fra.

Commissionen mener, at sandheden ligger midtvejs, at ilden 20. sept. og 10. nov. 1792 virkelig var farlig for byen, gnister og ildfunker fra skorstenen drev 24–30 alen med vinden, røgen stod op til 18–20 alens højde, og der havde kun været ca. 6 alen over til Morten Bohns tag. Davenport havde ikke skabt tillid hos folk og havde svaret groft. Dog mener man ikke, at udflytning er det eneste middel, det anbefales, at ovnen bygges om og opføres af en kyndig murermester efter behørig tegning. Desuden bør mindst to af borgerne være til stede ved brændingerne for at påse, at ilden ikke står op af skorstenen, og vægterne skal have fri adgang under brændingerne.[82]

Interessenterne i København lod også høre fra sig. Foranlediget

Fig. 7: Signaturen på skriveskrinet i fig. 6. H. V. fot.

af A. H. Stibolt m. fl. lod Det danske Cancelli forespørge, hvorfor byfogeden og borgerne i Rønne lagde hindringer for fajancefabrikken. Amtmanden svarer d. 16. april, at byfogeden har vist besindighed og smidighed, medens Davenport optrådte uforskammet og groft, tabene må tilskrives Davenport og ikke brandretten i

Rønne. Amtmanden hæfter sig særlig ved, at skorstenspiben straks næste morgen blev revet ned, så den ikke nåede at blive behørigt synet, og mener det må skyldes, at den ikke har været, som den burde, og han gentager forslaget om, at en kyndig murermester opfører ny ovn. I øvrigt har Davenport ved sin optræden og brutalitet både ved denne og tidligere lejlighed pådraget sig borgernes mistillid og har givet dem det indtryk, at han har påtaget sig en opgave, han ikke havde kundskaber nok til at løse.[83]

Den modstand mod fajancefabrikken – og i særdeleshed Davenport – som disse skrivelser afspejler, formindskedes ikke, selv om brændingerne ikke mere gav anledning til indgreb. Det var da også disse modsætninger, Davenport slog på, da han 18. april sendte et brev til direktionen i København, hvori han meddelte, at han ønskede at trække sig ud af foretagendet. Kort efter tog han selv over til København uden at meddele hjemme på fabrikken om sine hensigter, og på en generalforsamling i interessentskabet 17. maj tog man stilling til et køb af hans aktier.[84]

Man havde to gange måttet øge indskuddene, hver gang med 50 rd., så prisen på en aktie var nu 300 rd.; men Davenport havde ikke indbetalt disse beløb, så strengt taget kunne man kun give ham 400 rd. for hans to aktier. Man vedtog imidlertid at give ham yderligere 200 rd. som en påskønnelse af det store arbejde, han havde lagt i værkernes oprettelse. Kun disse 200 rd. kom til udbetaling, aktierne skulle overlades selskabet til dækning af dels manglende indskud, dels forskellig gæld, Davenport havde pådraget sig. Når han i det hele taget fik de 200 rd. (hvad der bagefter blev stærkt kritiseret på fabrikken i Rønne), hænger det antagelig sammen med, at han sad inde med fabrikkens »hemmeligheder«, formlerne for lerets sammensætning og behandling, for glasurer og farver, dem overlod han nu til interessenterne. Sagen skulle afgøres øjeblikkelig, han havde arrangeret sig med bortrejse fra Danmark et par dage senere.[85]

Inden Davenport rejste, så han sit snit til at sælge de to aktier, han havde lovet at stille i kaution for sin gæld, en gæld, der i øvrigt ikke ville være dækket ind med det beløb, man kunne få ind for

dem. Alene i Rønne havde han diverse gældsposter til tilsammen 3–400 rd., foruden at Poul Ancher personligt kom til at lide et tab på 157 rd., som Davenport havde lånt og kvitteret for, men ikke tilbagebetalt, så han efterlod sig meget bitterhed både i Rønne og i København.[86]

Den egentlige årsag til, at Davenport så brat forlod Rønne, er nok den, man aflæser i kirkebøgerne. 16. aug. 1793 bar Hans Hansen Bierregaards moder en lille datterdatter til dåben i Rønne, blandt fadderne var flere af fajancefabrikkens folk. Barnet var uægte født, og til barnefader blev udlagt inspektør ved fajancefabrikken James Davenport. Barnemoderen kaldes i de fleste kilder for Anna Hansdatter Bierregaard, kun i den af klokkeren førte kirkebog finder vi hendes korrekte navn: Anna Kirstine Andersdatter, hun var datter af moderens første ægteskab med pottemager Anders Jensen, der døde i 1772. Barnet døde i januar 1794.

Da Davenport stævnedes for tingretten som barnefader, hedder det sig, at han var rejst til Nordamerika.[87]

Til overflod finder vi i Vestermarie kirkebog, at Ole Kristensen d.2. febr. 1794 lod en dattersøn holde over dåben, barnets moder var ved mikkelsdagstider 1793 kommet hjem for at barsle, men var atter ude at tjene. Barnet var uægte, og også her udlægges Davenport til barnefader.

Direktionen i København stod nu overfor at skulle erstatte Davenport. Man valgte en i øjeblikket billig, men på længere sigt sikkert fatal udvej: man lagde Davenports ansvar og arbejde over på bogholderen og de to mestre i Rønne, beslutningen meddeles dem i et brev af 15. maj.[88] Efter en del forretningsmæssige oplysninger og et pålæg om, at der arbejdes ivrigt på teglværket »for at indvinde noget af omkostningerne«, kommer først meddelelsen om Davenports afgang og pålægget til Poul Ancher, Truelsen og Spietz om at fortsætte på egen hånd. De medsender Davenports opskrifter og siger, at de tiltror Spietz og Truelsen de fornødne færdigheder til at drive fabrikken videre. De får frie hænder til at ændre Davenports opskrifter, når blot de ved, at de derved gør varerne bedre.

Ancher får 40 rd. mere om året, de to andre 24 rd. hver for det

ekstra arbejde, der pålægges dem. Resten af brevet drejer sig om fajancerne, man ønsker oversendt: store og små terriner, flade og dybe tallerkener, fade af alle slags, natpotter, spølkumme, sylte-krukker, surmælksbøtter og pibehoveder. Kuløren skal prøves nøje, især den grønne, der hidtil ikke har været ildfast og er tilbøjelig til at flyde ud. Det er mange, der ønsker tallerkener og fade med grønne kanter. Man ønsker også prøver på det brune, der er bedre og finere end det sidste oversendte, prøver herpå bedes de gøre på natpotter og mælkebøtter.

Der blev også udstedt nye instrukser, de er bevarede, i det store og hele opretholdes heri det hidtidige system, tilpasset de nye forhold.[89]

De to mestre har utvivlsomt ikke været tilfredse med den ordning, de herved blev dikteret. I en indkaldelse til en generalforsamling i København af 17. sept. 1793 omtales Truelsen som interessent,[90] og på selve generalforsamlingen 26. sept. blev Spietz det også, en ordning, hvormed selskabet mente at have sikret sig, at mestrene ivrigt ville arbejde for fabrikkens bedste. Samtidig blev deres løn for inspektionsarbejdet hævet til 40 rd. om året til hver, begge mestre synes at have deltaget i denne generalforsamling.

Spietz's aktiebrev er bevaret, det røber det specielle forhold, at

---

Fig. 8: Spietz's aktiebrev, Landsarkivet Sj. fot.:
Administrateurerne for det med Kongelig Allernaadigst Privilegie og Allerhøjst sammes Understøttelse med 4000 rdl. oprettede Sælskab og Interessentskab, til paa Bornholm at optage Steenkull – forfærdige Muur Tag og Ildfaste Steen – brænde Cementer, andlægge Fajance og Pibe Fabrik med videre. – Tilstaaer hermed at Mester Poulsrer Spitz er indtrædet udi Selskabet for Een Actie – beregnet til 300 rdl. – Saa tilstilles bemeldte Hr. Spitz dette Actie Brev på een Actie som rette Eyer; – og haver bemelte Hr. Spitz i følge dette Actie Brev Ræt til sin proportionerede Andeel, af de Fordele, Værkerne maatte frembringe, samt Ræt til at tage del i alle Værkernes fordeelagtigste drift træffende foranstaltninger; – Ligesom og i følge samme Ligeledes det efter den udstædte Obligation forholds mæssige Andsvar for den af Credit Kassen forstragte Kapital 4000 rdl. bliver den nødvendige følge af denne Acties Nydende. Til Bekræftelse under vore Hænder og Segl
Kiøbenhavn d 26 September 1793
A. H. Stibolt H. C. Musmann
Eet Actie Brev for Mester Spitz – som betales det første Aar med 2 rdl. maanedlig – og siden med tre Rixdaler maanedlig – indtil samme er afbetalt.
Fremlagt inden Rønne Byting d. 30. Juli 1799. C. Marcher, const. Skriver.

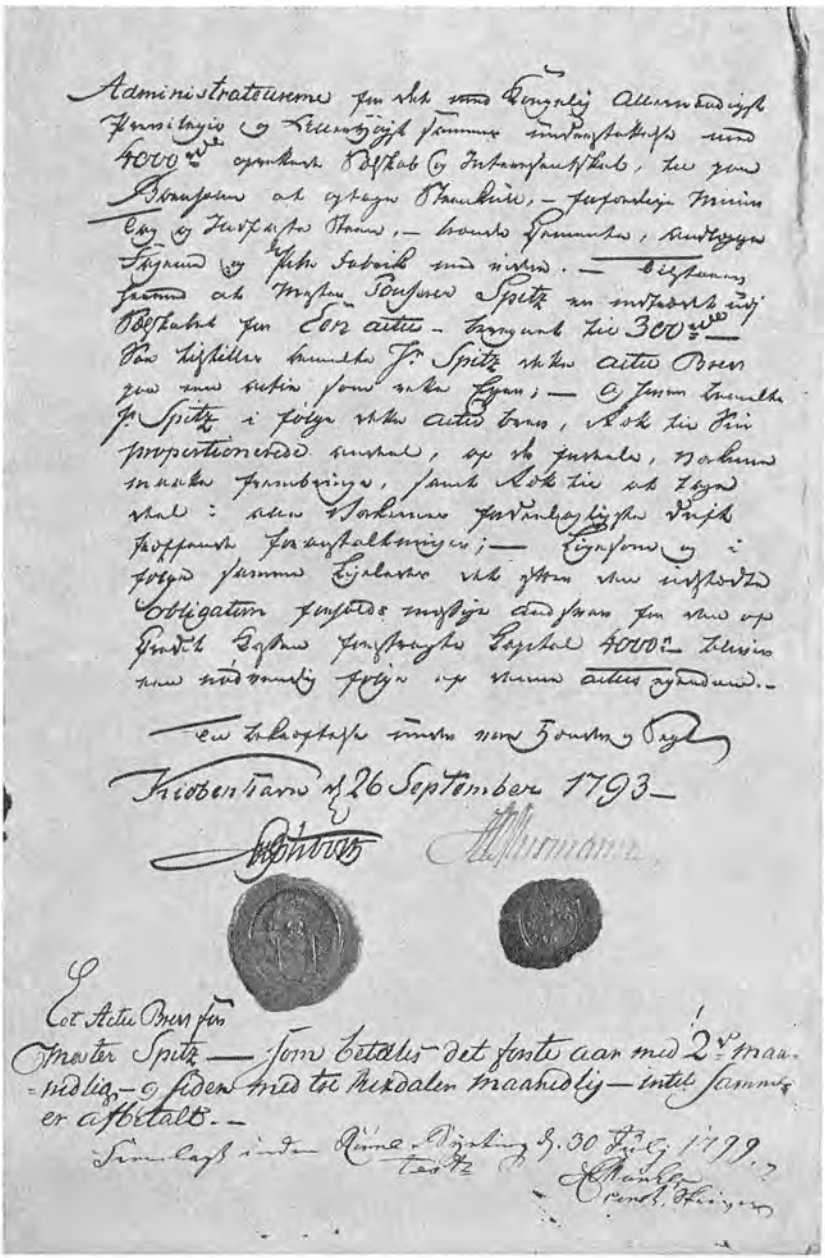

Administrateurerne for det med Kongelig Allerhaadigst Privilegie og Allerhøjst sammes understøttelse med 4000 rd. oprettede Selskab og Interessentskab, til paa Bornholm at optage Steenkule, — forfærdige Minne Tag og Indfaste Steen, — brande Gemmerne, andlægge Fajance og Pibe Fabrik med videre. — Bestaaende herved at Mester Tonsorer Spitz en indtrædt udi Selskabet for Een actie — beregnet til 300 rd. — Saa tilstiller bemelte Jr. Spitz dette actie Brev paa een actie som reke Egen; — og hvor bemelte Jr. Spitz i følge dette actie brev, Ret til sin proportionerede andeel, af de fordele, Nærkerne maake frembringe, samt Ret til at tage deel: alle Nærkerner fordeelagtigste drift troffende foranstaltninger; — Ligesom og i følge samme Ligeledes det efter den indstedte obligation forholds mæssige andsvar for den af Credit Kassen forstrægte Kapital 4000 rd. — bliver een nødvendig følge af denne actie egendom. —

En bekræftelse under vore Hænder og Segl

Kiøbenhavn d. 26 September 1793 —

[signature] [signature]

Et Actie Brev for Mester Spitz — som betales det første aar med 2 rd. maanedlig — og siden med tre Rixdaler maanedlig — intil sammes er afbetalt. —

Tinglæst inden Rinne-Skjæting d. 30 Julij 1799.
testr.
[signature]
Cornelis Steiger

aktien (ligesom Truelsens) var købt på afbetaling, idet Spietz skal betale 2 rd. pr. md. det første år og derefter 3 rd. pr. md. til den er helt udbetalt, der er ikke stillet kaution.[91]

Spietz og Truelsen havde ikke været længe hjemme efter turen til København, da Truelsen blev syg med heftig feber. Efter 3 ugers sygeleje døde han 12. nov. 1793 i sit logi hos Poul Ancher,[92] han blev begravet 14. nov., 27 år gammel.

Også denne gang »sparede« direktionen, Truelsen blev ikke erstattet, så Spietz stod alene tilbage med hele ansvaret for fabrikationen og kun med lærlinge og arbejdsmænd til hjælp.

Poul Ancher blev også yderligere belastet herved, antagelig har han mistet lysten til at gøre en indsats for fabrikken, han oversendte i alt fald ufuldstændige oplysninger til København og opstillede et årsregnskab, man ikke var tilfreds med, så i december besluttedes det at afskedige ham, uanset at en del af de kritiserede mangler nærmere skyldtes Davenport end Ancher. Dennegang valgte man at udnævne en mand ovrefra til bogholder, og direktør H. C. Musmann, der i mellemtiden havde afløst Düring på posten, fulgte den nye bogholder M. F. Sternhagen over og gjorde samtidig status på fabrikken.[93]

Poul Ancher havde måske nok mistet lysten til at arbejde for interessentskabet, men ikke til at beskæftige sig med teglbrænding, den havde han lært kunne betale sig. Han gik omgående i gang med at oprette endnu et teglværk på byens jorder, på Sadserløkken i Skolekrogen sydøst for Rønne. Som medinteressent havde han til at begynde med urmager og brændevinsbrænder Jesper Munch, efter dennes død i 1801 Jep Jørgen Kofoed og fra 1812 Adolf Knudsen.[94]

Teglværket kom i gang i løbet af 1794; men produktionen i dette år brugtes udelukkende til værkets opbygning. I 1795 begyndte den egentlige produktion, og i de følgende år blev det en mærkbar konkurrent til interessentskabets teglværk nord for byen – og det var levedygtigt, indtil for otte år siden blev der drevet teglværk

på stedet. På begge teglværker brugtes bornholmske stenkul som brændsel, og på søndre teglværk brugtes det, så længe det kunne skaffes.

Davenports sammensætning af ler og glasurer

Til det bevarede materiale hører en afskrift af de opskrifter, Davenport overlod interessenterne ved sin afrejse, et dokument, der mere end noget andet fortæller om de produkter, fabrikken fremstillede i de første år af dens eksistens.[95]

Davenport overdrager hermed resultatet af henimod 600 større og mindre eksperimenter til interessentskabet. Af råmaterialerne er den fede ler, der var fundet på captain Munchs grund, den vigtigste, den nærmer sig i egenskaber den engelske ler og overgår den hollandske med hensyn til at brænde med hvid og fast corpus uden at være porøs, den bornholmske ler giver dog knap så hvidt corpus som den engelske, men fuldt så god fasthed og tæthed.

For at give skærven hvidere farve har Davenport prøvet at blande Munchs ler med Kanegårdsler[96] i forholdet 3 : 1. Denne blanding giver efter grundig afslemning og blanding, og når den brændes i samme kapsel som den engelske ler, et produkt, der fuldt ud ligner det engelske.

Den engelske sammensætning af leret er 2 dele ler til 1 del (brændt) flint, der er finmalet. Gør man det tilsvarende med bornholmsk ler, viser det sig imidlertid, at hvor den engelske ler får hvidere skærv ved tilsætning af flint, får den bornholmske ler en brunlig skærv.

Man har også eksperimenteret med at sammenligne med de lersammensætninger, der bruges på Rendsborg- og Kapstrupfabrikkerne, nemlig 24 pd. hollandsk ler, 12 pd. formalet flint og 8 pd. formalet kridt. Bruges her bornholmsk ler i stedet for den hollandske, og brændes de to slags i samme kapsel, bliver det bornholmske ubrugeligt.

Davenport angiver dernæst sammensætningen af to lermasser, der kaldes »S« og »C«. Massen S består af 7 mål Munchs ler, 3 mål Kanegårdsler, 2 mål malet kvarts og 2 mål kridt, målene

er efter rumfang og ikke efter vægt. Massen C består af 3 mål af Munchs ler, 1 mål Kanegårdsler og 1 mål kvarts. Om disse sammensætninger hedder det, at de brænder til en hård og smuk vare; men brændes de ved for høj temperatur, vil alle fade og tallerkener slå sig og blive krumme, og er temperaturen meget høj, bliver det til porcellæn. Det er tilsætningen med kvarts, der spiller ind; men til den bornholmske ler er det bedre at bruge kvarts end flint.

Davenport gør særlig opmærksom på, hvad tilsætningen med kridt betyder. Med den hollandske ler giver tilsætning af kridt hvidhed og fremmer flus, medens det med bornholmsk ler nok giver bedre hvidhed, men her hindrer flus. Han advarer mod, at man på fabrikken bruger tilsætning af kridt til fajancerne, da det nok fremmer hvidheden, men skærven bliver porøs og vil misfarves i brug, da den er vandsugende. Denne advarsel er specielt rettet til Spietz og Truelsen, der altid har hævdet, at tilsætning med flint og kridt er nødvendig. De to mænd skal også være opmærksom på, at det er billigere at bruge Kanegårdsler, der kan bruges som det er, end flint, der skal brændes og formales, og de må altid huske, hvis glasuren sprækker for dem, at dette skyldes, at temperaturen ved brændingen har været for lav. Sættes genstanden atter ind i ovnen og opvarmes til højere temperatur, vil sprækkerne forsvinde.

Davenport slutter afsnittet om lerblandingerne med at sige, at den bedste fajance fås, når Munchs ler og Kanegårdsler blandes i forholdene 1:1, 1:2 eller 2:3.

I afsnittet om glasurerne indledes med opskrifterne på andre fabrikkers glasurer:

Kastrup- og Rendsborgfabrikkernes glasur: 80 pd. mønje, 50 pd. potaske, 50 pd. flint, 30 pd. ler. Udgift 14 rd. 4 mk.

Engelsk glasur: 2 dele bedste blyhvidt, 1 del flint.

Den nye engelske glasur: 120 pd. Derebisches spat, 100 pd. mønje og så meget kobolt, så det får et blåt skær.

Davenports glasur: 62½ pd. feldspat, 62½ pd. kvarts og 100 pd. mønje, blandes og smeltes. Hertil føjes 3–4 pd. smalt eller til

det blå blandes der med kobolt, så det får et blåagtigt skær. Potaske må ikke tilsættes denne glasur, da det kan give grå skjolder.

Som ved lerblandingerne gives der forskellige råd og regler, formalingen skal f. eks. ske med en hvid sten, en mørk kan give pletter i glasuren. Der gives også råd om varmegraden i ovnen, og hvad virkning det har, når mængderne af ingredienserne varieres.

Grøn kulør: 1 pd. mønje, ¾ pd. kvarts, ¾ pd. spat og ¾ pd. kobberaske, smeltes sammen i en digel eller en kapsel, Lars Eliasen er fortrolig hermed. Når det er smeltet, tilsættes så meget Kanegårdsler, at det får en passende konsistens. Man skal være opmærksom på, at jo stærkere, der brændes, des mere flyder farven ud, glasuren kan gøres ildfast ved tilsætning af kvarts og spat.

Brunrødt: tag grøn vitriol, calciner det til et rødt pulver og mal med dette.[97]

Sort kulør: brug samme slags pulver, bland det med vand for at udvaske vitriolsyren og lad det bundfælde, før vandet slås fra. Gentag denne udvaskning, til al syren er udvasket, og lad derefter pulveret tørre. Pulveret kommes derefter i en digel eller kapsel og opvarmes stærkt, jo stærkere jo bedre. Af 1 pd. får man på denne måde 2 unser mørkviolet pulver, som er ildfast. Når det pensles på varen, brug da lidt ler for at få det til at flyde under penslen. Også her henvises til, at Lars Eliasen har prøvet at fremstille farven.

Opskrifternes afslutning giver en overraskelse: der gives anvisning på at blande ovennævnte pulver med olie og fernis til en sort farve, smurt på en kobberstikplade kan hermed tages aftryk på tyndt papir, der overføres til den rå lervare. Man kan enten tage papiret af med det samme eller lade det brænde væk under brændingen; men sidste fremgangsmåde giver risiko for afsmitning.

Det, der her beskrives, er dekoration af lervaren ved trykmetoden, der var opfundet i England o. 1760. At Davenport-fabrikken også havde således dekorerede fajancer blandt deres varer, har hidtil ikke været kendt, man har regnet med, at dekorationen højst har været smalle grønne eller blå kanter og pletter på den gulhvide vare. Det er sandsynligt, at dekorationsmetoden ikke blev brugt mere efter

Fig. 9: Skriveskrin med navneplade, Jacobsen på rødbrun bund. Utydelig mærkning med signaturen Spietz og datoen den 1 jan 1813. 15,5 × 13 × 7,5 cm. Bh. Mus. nr. 4636. H. V. fot.

Davenports afrejse, i de lister over fabrikkens varer, der er bevaret, er der kun en enkelt af de nævnte genstande, der kan tænkes at være dekoreret ved trykmetoden, det er en »skipper-tepotte« fra en lageropgørelse i marts 1793 (se appendiks).

Varelisterne omtaler ellers kun én gang en dekoration ud over blå eller grønne kanter, det er de i appendiks nævnte fade med blå blomster, der vel nærmere må tænkes at have været håndmalede.

Af det tidligere nævnte fremgår, at der også har været brune genstande (enten dekoreret med brunt[98] eller helt brune), svarende til ovennævnte opskrift, ligesom genstande med sort dekoration må have været fremstillet.

Glasuren har åbenbart været brugt i to udgaver, en klar, næsten farveløs, der lader genstanden fremstå gulhvid, og en blåtonet, der lader genstanden fremstå mere hvidlig. Skårfundene fra fabrik-

Fig. 10: Signaturen på skriveskrinet i fig. 9. H. V. fot.

ken viser eksempler på begge udgaver af glasuren, med den klare glasur har man efterlignet Josiah Wedgwoods »creamware«, som han lancerede o. 1760, med den blåtonede hans »pearlware«, lanceret o. 1780.[90] Muligvis var det »lyseblå« engelske stengods, som Davenport to gange erhvervede som modeller for fabrikken, i virkeligheden »pearlware«.

Interessenterne mister modet

Som tidligere nævnt bevirkede Davenports opførsel, at næsten alle de bornholmske interessenter solgte deres aktier, og det har ikke været svært at få dem afsat.

En liste af 12. dec. 1792 over interessenter, der skulle indbetale 50 rd. pr. aktie i tilskud, viser, hvem der havde købt. Alle de oprindelige interessenter uden for Bornholm var stadig med, og

oberst Barton og agent Zinn havde endda hver købt endnu en aktie. De nye aktieejere var Johan Leonhard Fix (direktør for Den asiatiske Kompagni), Hans Christian Musmann (administrator for Den kgl. danske Manufakturhandel), generaladjutant og grosserer Tøger Abos mindreårige søn, på hvis vegne faderen optrådte, etatsråd Fréderic de Coninck, grosserer Niels Brock, hofarkitekt Andreas Kirkerup, kammerherre amtmand C. de la Calmette (med to aktier) og en hr. Sørensen, der snart efter må have solgt sin aktie til bogholder Kettelsen (nævnt f. eks. i forbindelse med Davenports afrejse), i alt 22 aktier uden for Bornholm.[100]

Den imponerende navneliste viser, at det nu for alvor var storfinansen, der stod bag Davenports foretagende. Ud over disse 22 aktier var der 3 aktier tilbage på Bornholm, de ejedes af Davenport selv og Poul Ancher.

Endnu i marts 1793 optræder direktionen trods de store udgifter med optimisme. Interessenterne indkaldes da til et møde i anledning af, at Davenport havde fundet egnet ler et nyt sted. Da man var bange for, at andre skulle udnytte det (man vidste, at Kastrupfabrikken agtede at sende en mand over til Bornholm), skulle det drøftes, om man skulle købe vedkommende gård.[101]

Davenports afrejse ændrede helt situationen og blev et alvorligt slag for selskabet, både ved de direkte tab og ved de forringede muligheder det gav fabrikken for at komme til at fungere.

Davenports aktier synes at være endt hos forvalter Eschemose og magasinkræmmer Nicolai Ketels, en af Musmanns nære medarbejdere, begge nævnes i en indkaldelse af 17. sept. 1793 til en generalforsamling 26. sept., hvor man skulle tage stilling til betalingen af en forfalden veksel, og hvor beløbet blev delt ud på aktionærerne, der hver måtte betale g. 10 rd. dertil. Det fremgår, som tidligere nævnt, at Truelsen da var interessent; men det nævnes også at de Coninck, Eschemose og madame Haaber ønskede at sælge deres aktier, men at det var så godt som umuligt at finde købere til dem.[102] Enten de Coninck eller Eschemose må alligevel være sluppet af med sin, for det var på denne generalforsamling, Spietz blev interessent.

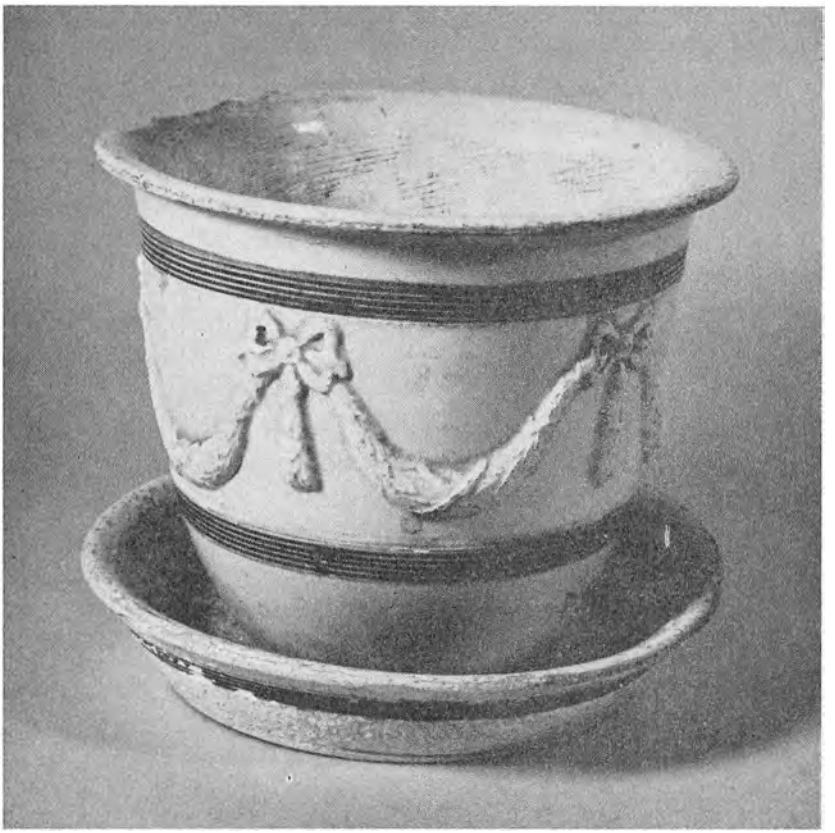

Fig. 11: Urtepotte med blå bånd, mærket med B med bølget oval omkring og JS. Højde 13 cm, bredde 16 cm, underskålen 16,5 cm. Bh. Mus. 9114. H.V. fot.

Endelig synes Musmann, da Truelsen døde, at have overtaget hans aktie, da han senere optræder som ejer af to aktier;[103] men ellers har der næppe herefter været ejerskifte. Ingen ville nu have aktierne.

1. okt. 1793 var der kommet svar fra Det danske Cancelli på borgernes anmodning om at få fabrikken flyttet uden for byen, det hedder heri, at ganske vist havde der været fare på færde d. 20. sept. året forud; men med passende foranstaltninger, heriblandt at fabrikken anskaffede en slangesprøjte, og at ovn og pibe skulle synes, var der ikke grund til at flytte den.[104] Herefter faldt

der ro over fabrikkens virksomhed, den egentlige årsag til uroen, Davenport, var jo også væk.

Spietz stod fra november 1793 alene som mester og inspektør for selve fabrikationen af fajancerne, kun hjulpet af sin bogholder. Han må hurtigt være gået over til at bruge sine egne sammensætninger af ler og glasurer, for vi ved, at en brænding delvis mislykkedes for ham, fordi godset bestod af en blanding af genstande lavet efter Davenports opskrifter og genstande efter Spietz's egne.[105] Yderligere mislykkedes en hel brænding for ham, før han mestrede denne del af produktionen, disse uheld betød øgede tab.[106] På den anden side må det være lykkedes for ham at forbedre varernes kvalitet, direktionen udtaler i alt fald tilfredshed med fremgangen, det hedder i deres cirkulære af 24. sept. 1794, at »Imidlertid viser det sidste Fajance og Mester Spitz Composition saa megen Godhed i Bonitet og saa megen Smukhed i Glassur og Colleur – at det i visse Maader overgaaer det bedste Engelske, og vil formodentlig inden kort Tiid blive det Engelske fuld liigt i Smukhed«.[107]

At fajancefabrikken nu endelig syntes at fungere, hjalp ikke stort på foretagendets økonomi, overskud har den næppe givet, hertil kom, at der flere gange dukkede ubetalte regninger op fra Davenports tid, bl. a. krævede ltn. Davidsen på Båstedgården betaling for 24½ favne brænde, han i 1792 havde leveret til fabrikken, hvor det var blevet brugt til opfyring i kakkelovne og i flintovnen, et krav, han først fik inddrevet i 1795 efter et sagsanlæg mod interessentskabet.[108]

På et direktionsmøde 24. marts 1794 bestemtes det at gøre foranstaltninger til at imødegå tabene, og foruden en opfordring til interessenterne om at yde et fornyet tilskud, hvad der skete i det ovenfor omtalte cirkulære af samme dato (herom nærmere senere), vedtog man at ansøge om hjælp fra staten. I ansøgningsskrivelsen, der har været ledsaget af nogle prøvestykker af fajance, fremhæver man, at denne i indre godhed overgår den engelske, glasuren er mere hvidlig og den blå farve fuldt så smuk. Der mangler endnu noget i den ydre jævnhed, glasuren er ikke anbragt så godt, som

den burde være; men at det kan afhjælpes ved brug af de fineste svampe og sigter og bedre håndelag. Derefter opregner man en række tabsposter: på kulgravningen, ved brændingen, ved skipper Sommers forlis m. v., og beder om at få enten eftergivelse af en del af lånet på de 4000 rd. eller en gratification. Man gør opmærksom på, at aktierne nu er på 300 rd. hver.[109]

I cirkulæret til interessenterne[110] gjorde man rede for situationen og anbefalede, at der ydedes et fornyet tilskud på enten 100 eller 70 rd. pr. aktie. Et flertal af interessenterne gik ifølge deres notater på cirkulæret ind for at give endnu et tilskud på 70 rd. pr. aktie; men de kommentarer, de giver, er meget afslørende.

Zinn bemærker: »Jeg skal iligemaade betale for min Actie 70 rd.; men forinden dette skeer, maae vi have Conventionen istand paa det man veed interessenterne, og de ere indbyrdes forbundne; drømmer man længer at indføre denne Orden, saa sniger den ene sig bort efter den anden og tilsidst ligger Byrden paa nogle faae allene, og i tilfælde haver man ikke noget at gaae efter og man haver ondt ved at søge sin Ret, og man bliver in publico leet ud, at være udi eet Selskab, uden Convention, uden Baand, Uden Orden, Uden Bestemmelse.«

Disse synspunkter tilslutter en række af medinteressenterne sig, idet de går ind for endnu en gang at give tilskud til foretagendet, gjorde man ikke det, var det jo givet, at alt, hvad hidtil var sat ind, var gået tabt! – Også Løwenørn efterlyser en »Convention« for selskabet, så at alle står last og brast, og ikke blot nogle få står tilbage med tabet. Barton erklærede, at uden kongelig assistance kan man ikke klare sig, men at opnås denne, er han villig til at fortsætte. Bang vil trække sig helt ud af selskabet, han erklærer at have tilbudt dette sin aktie, men man har ikke villet give ham det forlangte. Nu vil han forære dem aktien for derved at komme ud af foretagendet, han agter hverken at give nyt tilskud eller underskrive nogen convention, men forlanger kvittering for, at man har modtaget hans aktie. Trods udtalelserne må Bang dog have fortsat, for vi finder ham som medunderskriver på en resolution, vedtaget på en generalforsamling 25. april 1798.[111]

De regler, der blev udformet på møderne i Rønne 30. dec. 1789 og 22. marts 1790, beroede helt på, at et flertal af de daværende aktieejere var bosiddende på Bornholm og kunne udøve den nødvendige kontrol med værkerne, og de var jo de eneste interessenter, der havde underskrevet vedtægterne. Da bornholmerne bakkede ud, kørte det nu helt ovrefra styrede selskab videre uden ændring af reglerne, de månedlige møder holdtes i København, og foretagendet fik lov at gå, som det bedst kunre. Nu, hvor vanskelighederne var ved at få foretagendet til at smuldre, tog man fat på at udarbejde de efterlyste vedtægter, der skulle fremme sammenholdet. Kort efter indsendte man selskabets nye convention til kommercekollegiet med ønske om kgl. konfirmation; men den blev sendt retur med en bemærkning om, at en sådan ikke var nødvendig.[112]

Da man ikke havde fået svar på anmodningen om understøttelse, fornyedes den d. 7. maj og ledsagedes denne gang af en grundigere opgørelse over tabene, udarbejdet af kasserer E. Müller. Disse er:

1) Tab ved stenkulsgravningen 1789–1790 i alt 3548 rd. 4 mk. 8 sk.

2) tab ved optræden fra borgernes side: tvunget inspektør og mestre ved en brænding samt fra sept. 1792–jan. 1793[113] forhindret i at brænde fajance, 900 rd.

3) udgifterne til Davenports søgning efter lersorter blev ved hans bortrejse til tab, yderligere måtte man »for at blive ham qvit og hjælpe ham ud af Landet« give ham 200 rd, der dog ikke medregnes her; men tabet på hans aktier er 400 rd.

4) tab ved skipper Sommers forlis, 850 rd.

5) ved forrige års storme blev teglværkets tørrehus blæst om og ovnen beskadiget, tab 300 rd.

6) ved salg af mursten forrige år tab på 90 rd., og ved en frugtesløs stævning og dom tab på yderligere 28 rd. 88 sk., i alt 118 rd. 88 sk.

7) tab ved interessenter, der blev uvillige og modløse, 1608 rd., i alt et tab på 7725 rd. 64 sk.[114]

I september 1794 ansøger man atter om et tilskud på 2000 rd. og indsender prøver, denne gang nogle tallerkener[115] men først

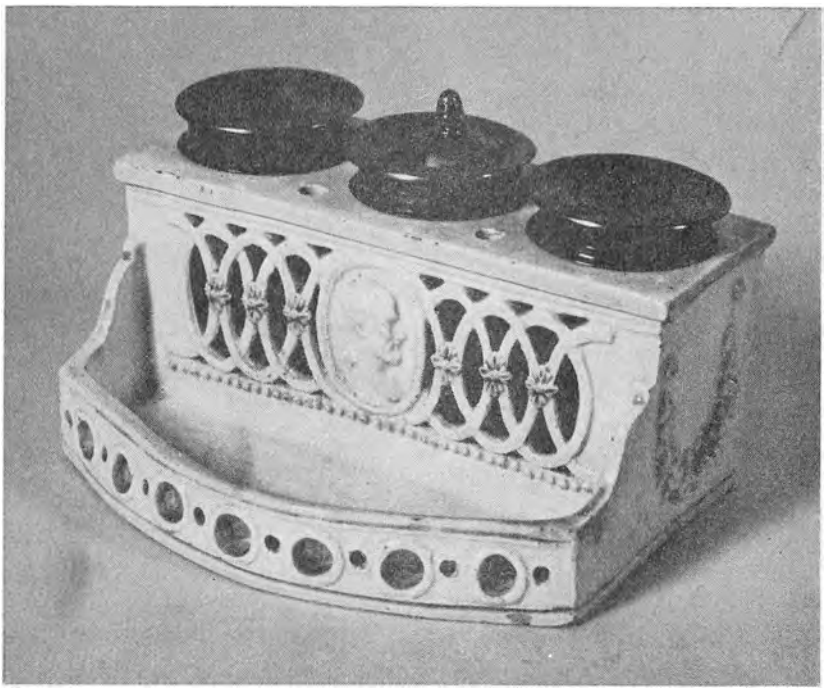

Fig. 12: Skriveskrin med messingtøj, lys grå staffering. Signatur JS. 15 × 11 × 6,5 cm. Bh. Mus. nr. 8052. H. V. fot.

7. okt. afgiver kommercekollegiet svar på disse ansøgninger. Det hedder heri, at betingelserne for opnåelse af kgl. understøttelse i almindelighed er, at man enten har opnået en betydelig produktion af varer eller har gjort særlige forbedringer inden for et eller andet felt, og da fabrikkens varer ikke opfylder disse betingelser, de er ikke bedre end andres, kan man ikke give nogen understøttelse. Derimod kunne man forvente støtte til indkaldelse af en duelig mester fra England.[116]

Herefter blev det klart, at det var umuligt at fortsætte – eksperimentet med at indkalde en engelsk mester havde man ikke lyst til – og på generalforsamlingen 19. dec. besluttedes det foreløbig at standse værkerne på Bornholm, medens man søgte at finde en køber, der kunne drive dem videre. Beslutningen meddeltes til

byfoged Bjørn i et brev af samme dato, og i de første dage af 1795 er dette ifølge påtegninger forevist fabrikkens ledere J. Spietz og M. F. Sternhagen samt Poul Ancher som medinteressent. Man beder i brevet byfogeden om at varetage selskabets interesser og holde opsyn med bygninger m. m. efter lukningen.[117]

Det har ikke været let at få andre til at overtage værkets drift. 5. juni 1795 kom hertil storbranden i København, hvor flere af interessenterne må have lidt tab – selskabet har åbenbart bl. a. mistet teglværkets protokoller. Kort efter anmodede interessenterne forgæves om, at fabrikken i fremtiden måtte drives for kgl. regning, og at lånet på de 4000 rd. likvideredes.[118]

Nu greb man til som sidste udvej at sætte værkerne på auktion, de blev udbudt på »eneste« auktion på Børsen 15. sept. og igen 29. sept. 1795;[119] men budene har ikke været høje nok, så en tredie offentlig auktion holdtes i Rønne 28. okt. 1795[120] fulgt af en auktion over de færdigvarer, der lå på Bornholm (se appendiks). Ved denne auktion ved vi, at Spietz bød 1600 rd. for fajancefabrikken, der var vurderet til 1741 rd., medens Tønnes Rasch bød 400 rd. for teglværket, der var vurderet til 1370 rd. Heller ikke disse bud har været høje nok, ved en generalforsamling i København 19. nov. indhentede man atter bud på værkerne, her mødte Lars Eliasen op og bød 1700 rd. for fajancefabrikken (han må have repræsenteret Spietz og kredse, der stod bag denne), medens Poul Ancher bød 600 rd. for teglværket. Ved en fornyet generalforsamling 24. nov. viste det sig, at Tøger Abo havde budt 2400 rd. for begge værker, der herefter tilfaldt ham. Samtidig anviste man 200 rd. til byfoged Bjørn til dækning af dennes omkostninger, bl. a. betaling af gælden til ltn. Davidsen.[121] Dermed kom værkerne på Bornholm endnu en gang i funktion, muligvis den periode, hvor de kom til at gå bedst.

Abo-perioden

Tøger Abo var søofficer, men siden 1792 havde han ved siden af drevet en udstrakt handelsvirkomhed.[122] Værkerne på Bornholm skulle være ude over begyndervanskelighederne, og specielt tegl-

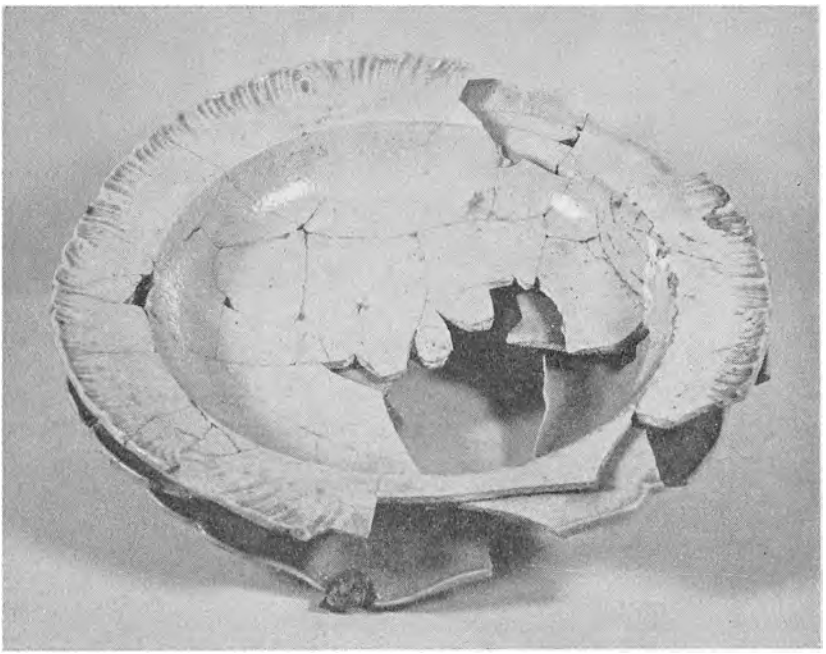

Fig. 13: Skår af sammenbrændte tallerkener, uden mærker. Diameter 23,5 cm. Fundet ved gravning på fabrikkens grund. Bh. Mus. uden nr. H.V. fot.

værket kunne forventes at give udbytte nu, hvor genopbygningen af København efter branden var i fuld gang.

Fabrikkens folk var for de flestes vedkommende stadig i Rønne, de kunne umiddelbart genansættes; men som bogholder ansattes en mand ovrefra, Peter Martensen, der ikke blot så til bogholderi og inspektion, men som også gik ind i eftersøgningen af egnede lersorter og deres afprøvning, en side af virksomheden, som må have ligget delvis stille efter Davenports afrejse.

De fleste oplysninger fra denne periode får vi i et skrift af C. G. Rafn fra 1798 om de bornholmske lersorter.[123] Da det blev skrevet, var fajancefabrikken standset, men teglværket fungerede endnu. Han beretter, at der under Martensens ledelse havde været 28 brændinger af fajance, hver med 730 stk. større og mindre gods. Hertil var brugt 4 favne brænde pr. brænding. Man har altså brugt

en betydelig mindre ovn end i Davenports tid (om den store ovn vides, at den blev brudt ned efter Poul Anchers afgang,[124] men ikke præcis hvornår).

Rafn fremhæver Martensens fortjenester og beklager, at denne nu havde måttet forlade det arbejde, han havde dygtiggjort sig i. I 1796 fandt Martensen en grå-hvid ler ved Læsåen, som efter lagring ved brænding gav en helt hvid skærv, fabrikken havde brugt flere hundrede tønder af den til sine fajancer. Ved Nebbeodde lige ved Byåen havde han, ligeledes i 1796, fundet en tilsvarende ler i 16 alens dybde, noget forurenet med sorte pletter, der brændte sig violette mod den ellers hvide skærv, disse forureninger lod sig imidlertid bortslemme, og leret var særdeles velegnet til kapsler, til ildfaste sten og til fajancer. Kapsler blev i øvrigt også som tidligere lavet af ler fra Blemme Lyng, ved Vellensbyåen. Ved Onsbæk fandt Martensen i 1797 en blågrå ler, der egnede sig til zelserkrukker, sukkerforme, apotekerkrukker o. l., hertil havde den været forsøgt på fabrikken – det er antagelig den senere så kendte Onsbækler, der blev brugt til den stærkt gule »fajance«, der fremstilledes fra ca. 1835 og fremover, det drejer sig om. Pibeler tog Martensen ved Risebækken, leret var dog noget forurenet af plantestumper, som ikke lod sig bortslemme, det blev brugt til pibefremstilling.

Perioden har ikke efterladt mange spor i byens arkiver, svarende til at arbejdet nu gik godt. Fabrikken var helt accepteret, vi finder endog toldinspektør Lohmann som fadder for den ældste af de tre børn, Peter Martensen og hans hustru Bothilla fik under opholdet i Rønne. Takket være en indkaldelse til et politiforhør 5. april 1796 i anledning af, at der havde været stjålet træ fra fabrikkens have,[125] kender vi navnene på en række af fabrikkens folk da: Lars Eliasen, Lars Jørgensen Dam, Eskild, Frantz Rasmussen, Hans Larsen, Hans Bierregaard, Christian Jørgensen, Jens Jørgensen og Haagen Knudsen, altså for størsteparten folk, der var ansat allerede i Davenportperioden.

Til at begynde med må fabrikken have kunnet svare sig; men januar 1797 kom der en ny toldlov, der tillod indførsel af en

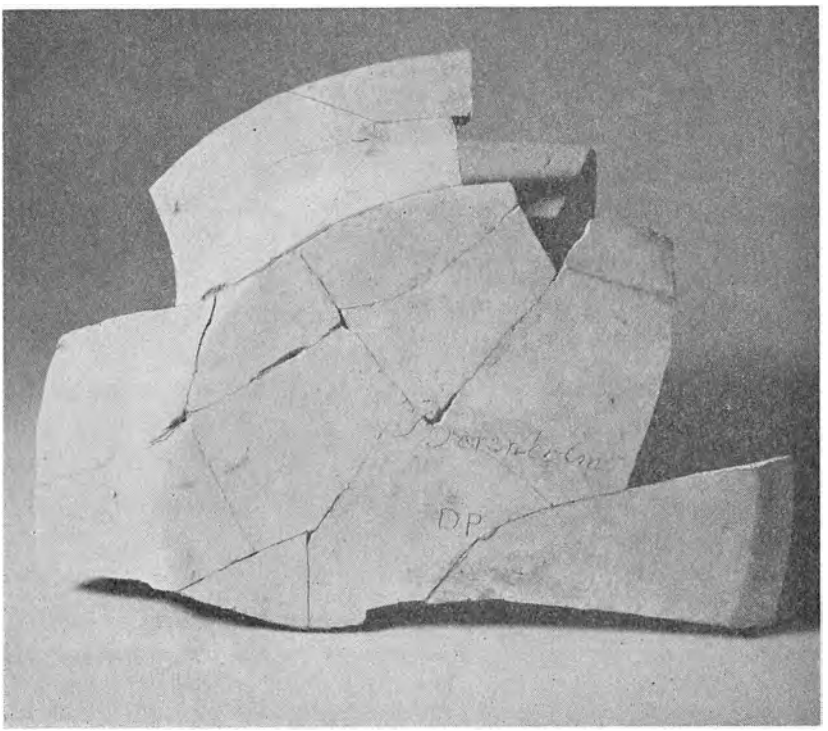

Fig. 14: Uglaseret skår af tallerken med indridset: Borenholm DP. Fundet ved gravning på fabrikkens grund. Bh. Mus. uden nr. H. V. fot.

række varer, som hidtil havde haft importforbud, men var blevet smuglet ind i store mængder. Blandt disse var det engelske stengods, fabrikken efterlignede, og denne konkurrence kunne den ikke bære. 14. juni indsendte man i den anledning en ansøgning om at fabrikken måtte overgå til Kongen imod erstatning af de summer, der var indskudt i den, dvs. de 2400 rd. for købet og 1000 rd., man siden havde skudt ind. Svaret var et afslag.[126]

Ansøgningen er ikke blot underskrevet af Abo, men også af Musmann og Ketels – her fremtræder disse to for første gang som medejere af værkerne i denne periode, et ejerforhold, man åbenbart har bestræbt sig for at holde skjult. Abo optræder ellers i alle forhold, som om han var eneejer.

Fajancefabrikken standsede sin virksomhed i slutningen af 1797, om end ikke før så i december, da Abo blev revet med i en bølge af fallitter blandt hans handelsforbindelser i Hamborg og Norge.[127] Medens Abo afviklede, holdtes det overskudsgivende teglværk stadig i gang, ifølge toldbogen for 1798[128] sendte Martensen fortsat store partier mursten over til København, og Rafn oplyser, at der i Abos periode fra nytår 1796 til 20. juni 1798 i alt var forarbejdet 664.250 mursten, hvoraf der blev 480.466 gode mursten, hertil var gået 3500 tønder stenkul fra Claus Terkels Mølle, hver fuld brænding var på 58.000 sten og forbrugte 250 tønder kul.[129]

Ejerne måtte se sig om efter en køber til værkerne og fandt det i en svensk major Olaf Peter Rottenborg Rudbech, købet blev aftalt i Abos officersmesse og beseglet med en kontrakt af 20. juni 1798.[130] Det hed sig, at Rudbech agtede at drive alle værkerne personligt, og han tog da også borgerskab 4. sept.1798 i Rønne som handlende og erklærede at have til hensigt at bo i Rønne.[131] Man får nogen mistanke om, at han næppe agtede at drive fajancefabrikken videre, når man ser i toldbogen for 1798,[132] at skipper Erich Fröeholm fra Calmar 7. sept. indskiber 231 tønder hvidt ler, 300 mursten og 410 kapsler til fajancebrænding for major Rudbech. Skibet afsejlede samme dag med Rudbech om bord, medbringende ikke blot kapsler, men også forme fra fabrikken. Dagen efter blæste det op til storm, og det overlastede skib forsvandt med alle om bord.[133] Dette satte et endeligt punktum for de fabriksvirksomheder, Davenport oprettede på Bornholm.

Værkerne afvikles

Ved Rudbechs død opstod der en meget speget situation. Interessentskabet havde ganske vist solgt værkerne til Abo, men denne havde aldrig fået skøde på dem. Abo var fallit, og det skulle vise sig, at det var Rudbechs bo også.[134]

Interessentskabet gav sig god tid til afvikling. 1. sept. 1796 holdt man generalforsamling, her gjorde man op, at man skyldte 3383 rd. væk, dvs. 141 pr. aktie (1 aktieejer var insolvent og regnedes der-

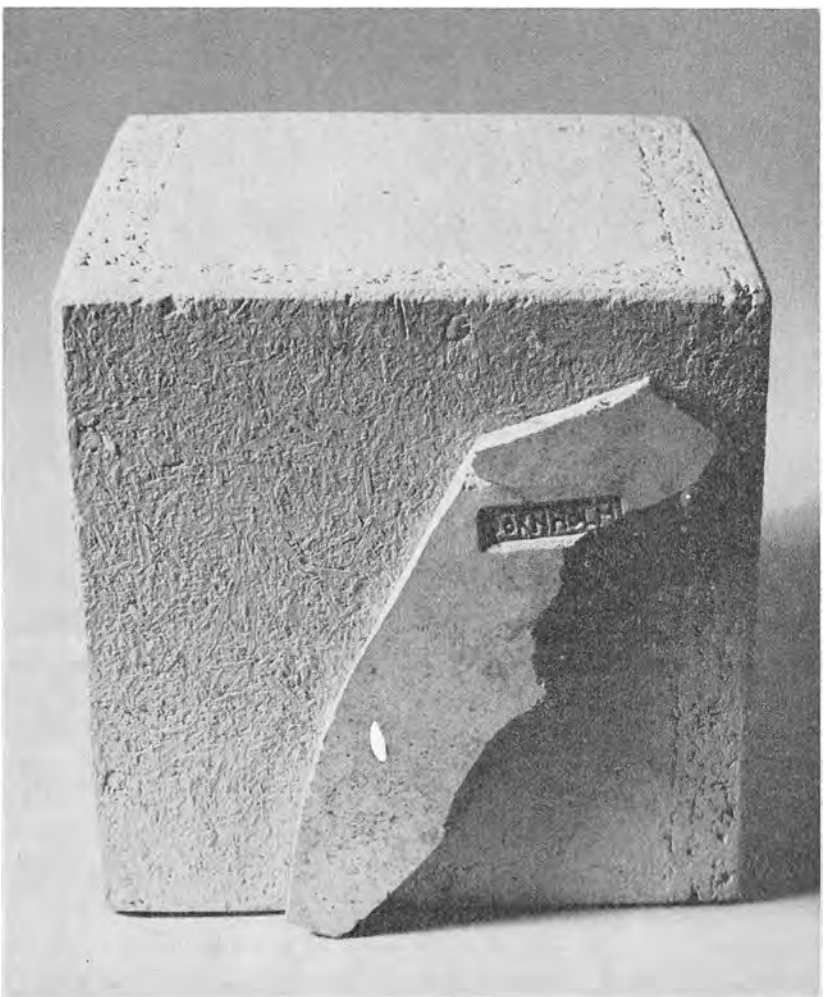

Fig. 15: Skår med indstemplet mærke BORNHOLM, fundet ved gravning på fabrikkens grund. Bh. Mus. uden nr. H. V. fot.

for ikke med).[135] 8. okt. udsendtes der proklama om indkaldelse af kreditorer med års og dags varsel.[136] Imens prøvede man at inddrive så mange penge som muligt, 10. juli 1797 udsendtes således regninger til interessenterne på Bornholm, Poul Ancher og Johannes Spietz samt til Jep Jørgen Kofoed, omfattende restbeløbene på

de af dem tegnede aktier plus de senere vedtagne tilskud m. m. Jep Jørgen Kofoed ville man fastholde ved, at han oprindelig tegnede sig for en aktie og underskrev på de oprindelige vedtægter. Nogen aktie havde han imidlertid ikke.

Alle tre havde modkrav, og det kom til langstrakte og resultatløse forhandlinger i forligskommissionen. Interessentskabet anlagde derfor sag mod de tre, der startede ved tinget i Rønne 16. april 1799.[137] Sagen mod Jep Jørgen Kofoed overførtes til Østre Herredsting, hvor den kom for 28. okt. 1799.[138] Selskabet krævede i den oprindelige regning til ham 461 rd., dertil var siden kommet endnu et tilskud på 30 rd. pr. aktie, vedtaget på en generalforsamling 25. april 1798. Jep Jørgen Kofoed hævdede slet ikke at være interessent, da der aldrig var blevet udstedt nogen aktie til ham, hverken af det oprindelige selskab i Rønne eller det senere i København, en påstand, der unægtelig understøttes af den kendsgerning, at 22 af de 25 aktier, som vi så det, i dec. 1792 befandt sig uden for Bornholm. Kofoed havde ganske vist i sin tid tegnet sig for en aktie og betalt 70 rd. på den til den daværende bogholder Schousboe og fremviste kvittering fra ham og Davenport af 29. juli 1791 derpå, han var medunderskriver af selskabets oprindelige vedtægter, men var aldrig blevet opfordret til at underskrive de nye fra 1794, endsige til at afgive sin stemme ved selskabets afstemninger – og der var ikke blevet udsendt de årlige beretninger om fabrikkernes tilstand, de oprindelige vedtægter krævede – først nu, hvor man krævede penge ind, havde man henvendt sig til ham.

Disse forhold bliver fremhævet stærkt i præmisserne til dommen, der afsagdes 12. maj 1800,[139] og da selskabet ikke havde kunnet modbevise Kofoeds påstand om ikke at have modtaget nogen aktie, frikendtes han for deres krav. Kofoeds modkrav på 96 rd. bestod dels i de 70 rd., han oprindelig indbetalte, dels 26 rd. for leverancer til fabrikken i Davenports tid, bl. a. et læs »kvartsspat«. Her siger dommeren, at han burde have krævet dem tidligere på de passende tidspunkter, så selskabet frikendtes ligeledes for hans modkrav.

Så billigt slap Spietz og Poul Ancher ikke, for de *var* aktieejere. Spietz havde betalt 27 rd. af på sin aktie, da han med udgangen af

1794 blev afskediget af interessenterne. Disse krævede nu ikke blot de resterende 273 rd., men yderligere alt, hvad siden var vedtaget af forhøjelser af indskuddene, endog de 8 rd.s tilskud ved Davenports afrejse, altså et tilskud vedtaget før Spietz overhovedet blev interessent! – Herudover krævede man 80 rd. tilbagebetalt, som Spietz havde hævet for inspektion, foruden et par mindre poster. Herfra gik ikke-udbetalt løn fra mere end det sidste år, Spietz arbejdede for dem, så selskabets endelige krav til ham blev på 377 rd. 89½ sk.

Spietz hævdede ikke at have hævet de 80 rd. for inspektion og mente at være i sin gode ret til at få dem, idet han ud over sine egne 40 rd. derfor måtte være berettiget til at hæve de 40 rd., Truelsen skulle have haft, når han havde overtaget dennes arbejde. De 40 rd. til hver af mestrene var givet dem som erstatning for det tab i deres akkorderede løn, inspektionsarbejdet ville give dem (selskabet afviste dette med den begrundelse, at man ikke ville lønne Spietz for arbejde, man ikke havde bedt ham udføre!). Yderligere mente han at have mere til gode i løn, end selskabet angav. Restbeløbet på aktien mente han måtte bortfalde med hans afsked.

Sagen trak længe ud, dels tog det tid at få dokumenterne over fra København, dels indtraf der to dødsfald, der virkede sinkende. Byfoged Bjørn, der var dommer, døde i oktober 1799 og i hans sted blev Spietz's og Poul Anchers forsvarer, Michel Nansen Müller, konstitueret. Inden der kunne findes en ny forsvarer, døde også Müller, så endnu en konstitueret dommer, denne gang byfoged Gad fra Hasle, måtte sætte sig ind i sagerne. Toldofficiant Henrik Randers fra Hasle blev derefter ny forsvarer. Dommen faldt 6. maj 1800,[140] Spietz blev dømt til at betale, hvad han skyldte på aktien efter dennes pålyd, og han skulle omgående gå i gang med at afdrage gælden ved at betale 3 rd. pr. måned, indtil den var betalt. De yderligere forhøjelser af indskudene, selskabet havde vedtaget, frikendtes han for at betale, da han ikke havde fået dem forelagt til accept, og alle hans modkrav til selskabet godkendtes, så slutresultatet blev, at Spietz skyldte 64 rd. 43½ sk.

Sagen mod Poul Ancher var yderligere kompliceret, da der heri

indgik spørgsmålet om det regnskab for året 1793, som selskabet ikke havde villet godkende og havde benyttet til at afskedige Poul Ancher. Uoverensstemmelserne angik især forsendelser af mursten, hvor man mente at have modtaget mindre, end man burde, men også mindre poster, f. eks. en uoverensstemmelse i opgørelsen af beholdningerne af fajance sammenlignet med det oversendte. Af vidneafhøringerne fremgår det, at Davenport tilsyneladende havde solgt af lageret og puttet pengene i sin egen lomme. Man mente, at Poul Ancher i alt skyldte selskabet 516 rd. 28 sk., dertil kom, hvad man krævede af ham for hans aktie, han havde kun betalt 63 rd. 32 sk. af på den; men han kunne godskrives for manglende udbetalt løn m. m., så deres slutkrav til Poul Ancher blev på 584 rd. 44 sk.

Poul Ancher kunne imidlertid afvise selskabets påstande angående leverancer af mursten ved hjælp af vidneudsagn fra Daniel Michelsen, der foreviste sin udtagningsbog, og udskrifter af toldbogen angående forsendelserne, medens selskabet ikke kunne underbygge sine krav, da deres protokoller over teglværkets leverancer gik tabt ved Københavns brand 1795. Poul Ancher forelagde et modkrav på 449 rd. 3 mk. 9 sk.

Dommen blev afsagt 15. juli 1800,[141] her hedder det, at Poul Ancher hefter for sin aktie på 200 rd. samt et tilskud på 12 rd., han havde godkendt, men ikke for alle de yderligere vedtagne tilskud, hvor hans accept ikke var indhentet. Han frikendes for ansvar for sit bogholderi over for selskabet, bortset fra én post, 75 rd., Davenport havde hævet i løn kort før sin afrejse, og som Ancher ikke kunne vise nogen kvittering for. Alle Anchers modkrav anerkendtes, så slutresultatet blev, at interessenterne skyldte ham 297 rd. 44 sk.

Imedens disse sager løb, gik behandlingen af Abos fallitbo sin gang. Den indledtes 11. december 1797, og i boet var fajancefabrikken og teglværket kun en mindre post, men en, der blev besvær med. I de bevarede bilag til behandlingen af boet er der intet, der oplyser nærmere herom; men Abo, der i januar 1797 var trådt uden for tjenesten som søofficer af helbredsgrunde, ønskede i maj

Fig. 16: Tepotte (højde 13,5 cm, diameter 11 cm) og kaffekande (højde 25 cm, diameter 10,5 cm) med guirlander med lidt grønt på brunmarmoreret bund. Begge signeret med JS. Bh. Mus. nr. 76 og uden nr. H. V. fot.

1799 at genindtræde og måtte i den anledning indsende en opgørelse over sit fallitbo til admiralitetet.[142] Heri finder vi på debetsiden nogle poster, der har med fabrikken at gøre, bl. a. står der: »Min Trediepart i de bornholmske Fabrikker 400 Rd., min Trediepart i de færdige Mursten 746 Rd. 4 Mk.« Abo oplyser, at han mener at kunne udbetale 80 % til kreditorerne.

Abo, Musmann og Ketels har således været lige partnere i perioden 1796–98, udadtil med Abo som eneindehaver, vel ikke mindst fordi Musmann samtidig sad som meddirektør i det afviklende interessentskab, og der var med til at udskrive regningerne til de bornholmske interessenter, specielt til Spietz, der var mester ved den af de tre ejede fabrik.

Afviklingen af selskaberne forsinkedes yderligere, da dels Musmann døde i maj 1798, dels Ketels gik fallit 20. juni 1799, så grun-

digt, at der kun udbetales 3 % til kreditorerne.[143] Behandlingen af Musmanns dødsbo indledtes 10. maj 1798,[144] heri finder vi så sent som 13. august 1804 under post 492: Tøger Abo fremlægger en forklaring angående fremgangsmåden ved salget af det bornholmske tegl- og fajanceværk samt en afregning med Ketels bo angående værkerne. Af Abos redegørelse fremgår, at Ketels havde taget sig af salget af varer fra værkerne, og at Abo stadig havde krav i Musmanns bo.

Salget af værkerne ved auktionen i 1795 var ikke blevet bekræftet ved udstedelse af skøde, dette skete først 9. november 1799. Som køber er anført Abo alene. Da skødet 26. november skulle tinglyses, blev der gjort indsigelse fra auditør Rasch, der repræsenterede de Rudbech'ske interesser, og da Abo forlangte fajancefabrikkens protokoller udleveret fra byfoged Bjørns dødsbo, oplystes det, at Rudbechs bo var fallit.[145]

Rudbech havde ikke fået betalt købesummen fuldt ud ved sin død, Abos opgivelser til admiralitetet viser, at der manglede 1200 rd. For at inddrive disse krævede Abo i juli 1800 værkerne til auktion under henvisning til købekontrakten af 28. juni 1798. Auktionen fandt sted på Børsen i København 16. juli 1800, her købte skipper Hans Henrich Siemsen fra Rønne værkerne for 1200 rd.[146]

Af auktionsbetingelserne fremgår, at fajancefabrikken da bestod af en 22-fags hovedbygning med tegltag, tværlænge til denne på 5 fag, heri to fajanceovne, nordre længe på 14 fag, hvori der var en prøveovn, østre længe med 9 fag plus 4 fags halvtagshus og en søndre længe på 14 fag, alt i bindingsværk, desuden 2 gårdspladser og en have. Teglværket bestod af et grundmuret 6-fags beboelseshus med tegltag, en længe på 10 fag, heri teglmølle, og ovnlænge på 6 fag samt lermølle med tilbehør.

Siemsen var svoger til Johannes Spietz, der sikkert har kunnet erhverve, hvad han ønskede af fajancefabrikkens udstyr og materialer. Teglværket blev nedlagt, og jorden, det havde ligget på, gik tilbage til byen. Siemsen betegnes i folketællingen 1801 som klubvært, men gik hurtigt i gang med ombygning af ejendommen.

Skattelisterne viser, at han derefter udlejede et par lejligheder, blandt hans første lejere var amtmand Thaarup, der boede der de første år af sin embedsperiode.[147] Gården, der ejedes af Bornholms kommandant og amtmand Niels Westh til hans død i 1740 og siden af enken,[148] var da atter en kort tid det, den senere igen skulle blive: amtmandsbolig.

Johannes Spietz

Spietz var 23. nov. 1792 blevet gift med Magdalena Maria Siemsen, en datter af den tyskfødte hvedebrødsbager og handlende Hans Henrich Siemsen, der nylig var død. Denne havde været en efter forholdene velhavende mand, bl. a. ejede han part i et skib. Svigermoderen, Anna Elisabeth Siemsen, solgte efter brylluppet sin ejendom gl. matr. no. 279 i Søborgstræde (ved skøde af 3. dec. 1793) til Spietz, gården var brændt o. 1763 og genopført med to længer med tegltag og senere forøget med en længe med halmtag.[149]

I huset var der en bagerovn, og denne har let kunnet ændres til pottemagerovn, det er sikkert sket allerede, da fajancefabrikken nytår 1795 indstillede virksomheden, og de ansatte pludselig stod arbejdsløse. Han har sikkert taget lærlingene med sig og beskæftiget dem der i året 1795.

Da fajancefabrikken definitivt lukkede ved udgangen af 1797, tog Spietz atter fat med pottemagervirksomheden i hjemmet i Søborgstræde. Han har haft store planer om at skabe en større virksomhed med fremstilling af både grove og finere lervarer. I 1798 arbejdede en tysk pottemagersvend Johan Christian Hübner hos ham.[150] Juli 1799 ansatte han under et ophold i Lybech en tysk svend, Diderich Zange, med kontrakt for et år, han skulle lave kakkelovne for Spietz,[151] men kom kun til at arbejde der kort, idet han blev syg og døde. Begravelsen fandt sted 23. maj 1800, han blev 61 år.

Endnu en svend vides at være ansat i 1799, nemlig den 33-årige bornholmske pottemager Claus Jensen Kum, der blev ansat 28. okt., ligeledes med en 1-årig kontrakt. I denne omtales de sædvanlige

arbejdstimer fra kl. 6 morgen til kl. 8 aften, en time undtagen til middagsmåltid. Han arbejdede på akkord.[152]

I 1801 viser folketællingen, at Spietz da også havde to svende, Jacob Morten(sen) og Hans Madsen, begge 22 år gammel. Den sidste er identisk med den senere pottemager i Rønne, Hans Madsen Rønne. 1. nov. 1801 antog Spietz den 63-årig pottemager Hans Andersen Bergstrøm som svend for et år. Bergstrøm forlod imidlertid tjenesten i utide, da han syntes, der blev forlangt mere af ham, end kontrakten lød på, men vendte tilbage, da kravene blev nedsat.[153]

Et værksted med 2–3 svende var efter de lokale forhold et stort pottemagerværksted. Spietz's ambitioner gik også ud på at fortsætte med at lave finere lervarer, til det brug byggede han en lille ovn, nærmest en forsøgsovn, om ikke før så i alt fald da svogeren købte de Davenport'ske værker på auktionen i 1800. Ved denne lejlighed har Spietz kunnet erhverve ikke blot forme, han selv havde modelleret, men også kapsler og forarbejdet ler. Spietz tog først borgerskab 23. marts 1805 som fabrikant af fine og grove lerkar.[154]

Han har været en mand, der var streng i sine krav til svendene, som han må have været det til sig selv. Det fremgår tydeligt, at han har følt sig højt hævet over byens pottemagere, og at disse har følt det; men urmagerne synes at have tiltrukket ham.[155] Han har været en agtet og respekteret mand, der avancerede inden for borgercompagniet – ved slutningen af krigen 1807–14 blev han borgerkaptejn[156] – men næppe en elsket mand.

Krigen bragte svære tider til Bornholm og ikke mindst til de håndværkere, der levede af eksport af deres produkter til det øvrige land, pottemagerne og urmagerne. Dette gik også ud over Spietz. Ganske vist betød krigstilstanden, at han kunne afsætte alt, hvad han producerede af sit stengods, specielt af tallerkener, så længe importen fra England var stoppet; men kapaciteten var yderst begrænset, og han manglede midlerne, der skulle til for at drive en større virksomhed. Efter krigens ophør blev hans stengods for dyrt.

Om forholdene på hans værksted beretter Rawert og Garlieb i 1815,[157] at Spietz selv forarbejdede sit ler til stengodset, det blan-

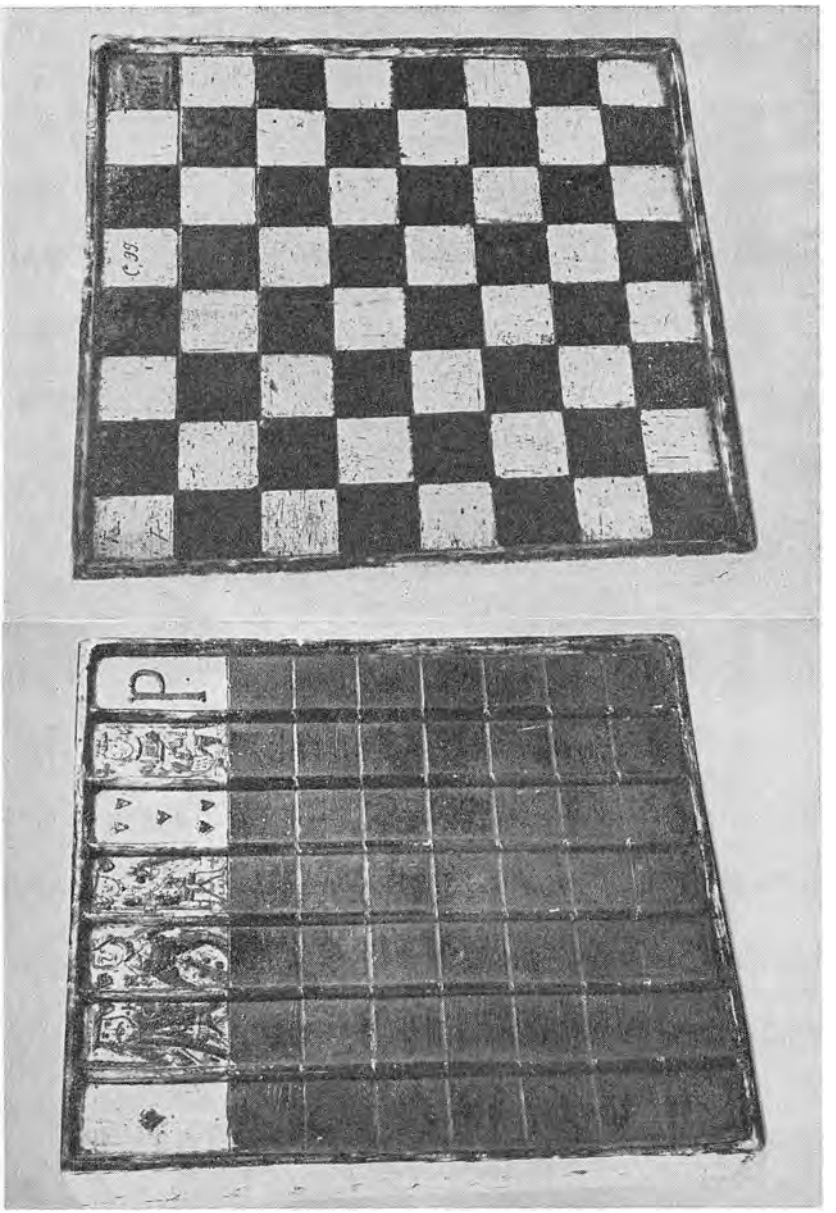

Fig. 17: Spillebrædt, 30 × 27 × 7 cm, kan bruges på begge sider: a) som brædt til Skak eller Dam, med gullige og rødbrune felter, kanten grøn. b) som Pukbrædt, dvs. et brædt, hvorpå spillerne placerer deres indsatser ved kortspillet Puk. De 7 × 7 felter til indsatserne er rødbrune, kortene brogetdekorerede og kanten grøn. Bh. Mus. nr. C99. H. V. fot.

dedes af 3–4 slags ler, der efter at være renset »på sædvanlig måde« blev æltet sammen med fødderne og derefter overskåret flere gange med en stor kniv for at gøre det mere kompakt og fjerne fremmede dele. Spietz har altså ikke renset sit ler ved slemning, som man gjorde det på fabrikken i Storegade. Hovedbestanddelen var sort ler, det såkaldte pousserler, fra Risebækken. Den færdige masse var mørkegrå, og Spietz havde altid et forråd, så leret var vellagret. Han havde to almindelige pottemagerovne, 3 alen høje, 3 alen lange og 2½ alen dybe, d. v. s. på 180 kubikfod, samt en glasurovn. Den brændte glasurmasse blev revet på en malersten. Desuden havde han en lille oval prøveovn med to etager, i den øverste forglødedes varerne i en førstebrænding, medens man samtidig indbrændte glasuren i en andenbrænding i den nederste etage.

Det er under så primitive forhold, Spietz fremstillede sine finere lervarer.

Han havde måttet opgive at bygge den større virksomhed, han drømte om, der var ikke råd mere til fremmed arbejdskraft; men efterhånden som sønnerne voksede op, droges de mere og mere ind i arbejdet. Spietz opnåede 15. dec. 1826 et lån på 500 rd. fra Den kgl. Creditkasse,[158] baggrunden herfor var et besøg, prins Christian Frederik (senere Christian d. 8.) under sit ophold på Bornholm i juli 1824 aflagde hos ham. Prinsen var åbenbart blevet overrasket over at finde en mand med de kundskaber på dette sted og har ment, han burde støttes. Spietz's stengods karakteriseres da som grovere og ikke så hvidt som det engelske, men brugbart til mange ting, medens hans sorte fajancetepotter var upåklagelige.[159]

Spietz brugte åbenbart lånet til en ombygning af ejendommen og vel samtidig en forbedring af ovnene,[160] men virksomheden synes fortsat at have haft hovedvægten på pottemagerprodukter. Hans værksted var og forblev en lukket verden, hvor man rugede over fagets »hemmeligheder«, en indstilling, der kom til at præge sønnerne i den første tid efter faderens død 8. april 1834, hvor de i fællesskab overtog hans virksomhed; men de var veludrustede til at møde den udfordring, der kort efter kom til Bornholm: frem-

stillingen af den gule »fajance«, der indvarslede en helt nye periode i de bornholmske lervarers historie.

Der er grund til at se nærmere på, hvad slags lervarer, der blev fremstillet på fabrikken i Storegade og senere på værkstedet i Søborgstræde, og sammenligne med bevarede genstande herfra. Man har hidtil ment,[101] at Storegade-fabrikkens produkter udelukkende var en vare karakteriseret ved en hvidlig farve og med en overflade, der virkede »blød« eller halvmat, medens glasuren er ensartet og tilsyneladende ikke særlig modstandsdygtig. Dette gods svarer til nogle skår, fundet på fabrikkens grund ved nedgravning af en olietank, mærkningen er dels et B omgivet af en bølget oval og ledsaget af Spietz's navn eller hans initialer (fig. 3 og 15), dels ordet Bornholm ledsaget af tilsvarende navnemærkning, der på et enkelt skår (fig. 14) undtagelsesvis er DP, der er tydet som Davenport – det kan udmærket stamme fra en af de prøver, vi ved, han arbejdede med.

En anden gruppe af det gul-hvide stengods har man tilskrevet Spietz's værksted i Søborgstræde. Det er karakteriseret ved en hårdere glasur, ofte med urene partier eller småfejl, og hvor farven af stengodset varierer en del, det er udelukkende mærket med enten Spietz's navn eller hans initialer JS.

Nogle af genstandene inden for denne sidste gruppe er med sikkerhed lavet i Søborgstræde, således et par skriveskrin, det ene mærket med Spietz og årstal 1809 (fig. 6–7), det andet med 1813 (fig. 9–10). Andre af tingene er det muligt, vi i virkeligheden skal tilskrive Storegadefabrikken efter Davenports afrejse. Som vi har set, ændrede Spietz da både sammensætningen af leret og af glasuren, og ændringen må have været så mærkbar, at det kan ses på godset. Derimod kan det ikke ventes, at der er sket større ændringer på disse punkter, da Spietz genoptog fabrikationen i Søborgstræde, i særdeleshed ikke, hvis han da har haft adgang til at bruge af restlageret af færdigbehandlet ler m.v. fra den nedlagte fabrik. Også formene kan til dels være de samme, Rudbech har kun taget nogle – men sikkert de bedste – med sig på rejsen, hvor han omkom.

De primitivere forhold i Søborgstræde afspejler sig nærmere i

den kendsgerning, at en del af stengodset herfra er betydelig grovere end det forannævnte, det gælder de i fig. 16 viste genstande, tepotte og kaffekande. Fig. 18 viser desuden et eksempel på den sorte »fajance«, Spietz også tog op, og som han lærte at lave på Rendsborgfabrikken, hvor det var en specialitet. Hovedparten af hans produktion har imidlertid været det grove lertøj, det er det, han har skullet leve af.

Eschild Hansen Bech

De to lærlinge, vi ved havde fortsat på fajancefabrikken, må have været udlærte, da fabrikken standsede definitivt. Hans Hansen Bjerregaard synes at have forladt Bornholm omgående, medens Eschild Hansen Bech etablerede sig i Rønne med eget pottemageri.

Efter faderens død havde moderen skaffet føden til sig og børnene ved at væve, medens Eschild og hans tre yngre søskende hjalp til ved at gå rundt og betle.[162] Hun giftede sig først igen i 1793 med en slagter. Nu havde Bech tjent tilstrækkeligt til at kunne købe en grund, gl. matr. no. 453, i Grummekulegade på hjørnet af Tværstræde, her opførte han et 6-fags bindingsværkshus, tildels udmuret med brændte sten og med tegltag.[163] 18. jan. 1798 var han blevet gift med Meigtel Hansdatter Wibe (døbt i Åker kirke 21. dec. 1777 som datter af senere møller i Rønne Hans Hansen Wibe), de flyttede ind i det nye hus i løbet af året.

Eschild Bech tog borgerskab som pottemager 27. maj 1800,[164] ved folketællingen i 1801 havde han en 20-årig læredreng, Christen Gregersen, der havde startet sin læretid hos sin fader, Gregers Mortensen; men det vides, at Christen Hansen Gudhjem forud havde afsluttet sin læretid hos Eschild Bech.[165] Hans virksomhed har været så veludrustet, at den var forsynet med en hestegang, en stor hjælp ved æltningen af leret.[166]

I 1800 skete der det, at grev Ernst Schimmelmann, ejeren af herregården Gudumlund sydøst for Ålborg, lod oprette et pottemageri, der bl. a. skulle fremstille blyglaserede kakkelovne.[167] Det er næppe tilfældigt, at han som bestyrer ansatte Peter Martensen, for H. C. Musmanns broder ledede blegeriet på Gudumlund, en

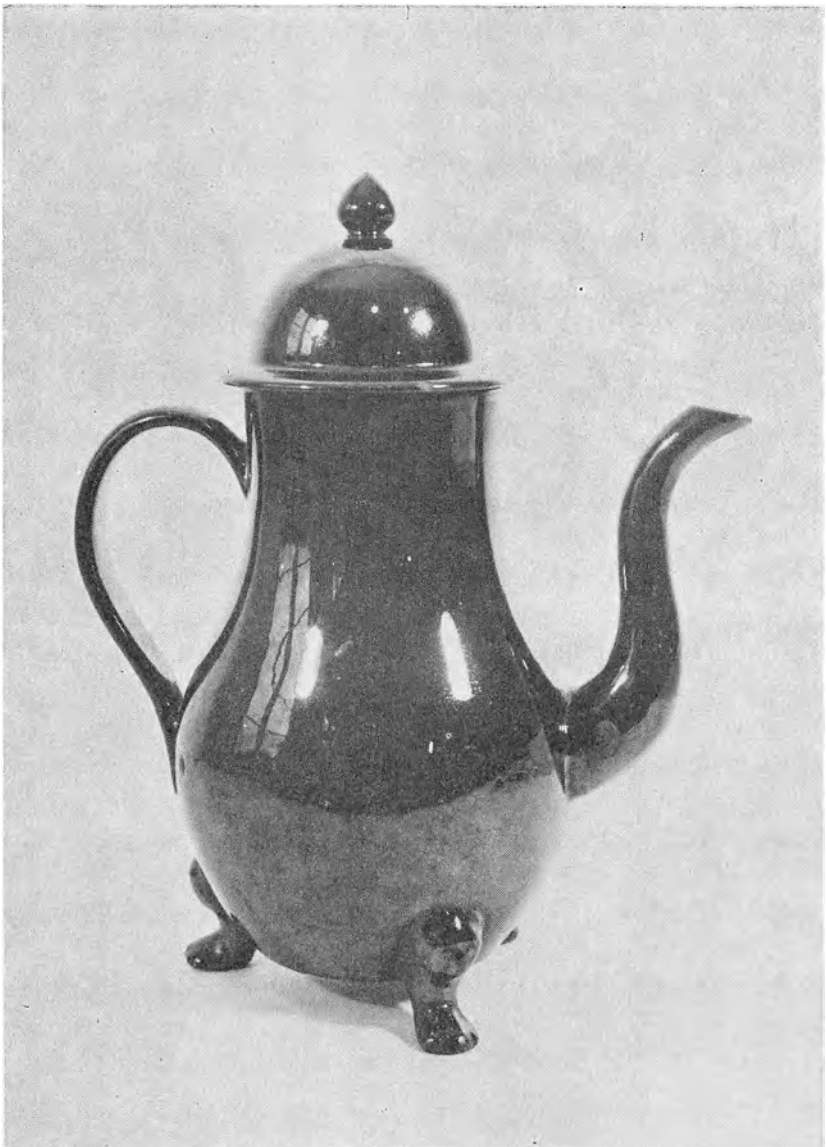

Fig. 18: Kaffekande i sort fajance. Signatur JS, højde 28 cm. Bh. Mus. nr. 356. H. V. fot.

en af de mange industrielle virksomheder, der var knyttet til godset. Martensen tog to pottemagere med sig fra Bornholm, den 38-årige Ole Sørensen og den 20-årige Poul Eschild Gregersen[168] (også kaldet Poul Eschildsen), der var endnu en søn af pottemager Gregers Mortensen og dermed slægtning til Eschild Bech.

Ole Sørensen havde eget pottemageri i Rønne i Storegade, gl. matr. no. 440, dette drev hustruen Anne Hansdatter Wibe videre ved hjælp af en svend, Lars Larsen Friberg;[169] men Ole Sørensens to svogre, Eschild Bech og møller Holger Hansen Wibe, overtog snart efter huset ved skøde af 7. juli 1800. I 1803 fraflyttede hun no. 440 og købte et lille hus, som hun boede i resten af sit liv. Hun blev separeret fra manden ved bevilling af 5. august 1800.[170]

Grev Schimmelmann ønskede imidlertid at udvide med en fajancefabrik, hvor der skulle fremstilles både stengods og egentlig fajance. Fabrikken kom i gang i 1805, ligeledes med Peter Martensen som bestyrer, og med Eschild Bech som mester. Med sig tog han endnu en mand fra Storegadefabrikken, den nu 42-årige Frantz Rasmussen, der i Gudumlund kom til at gå under navnet »Frantz Bornholmer«. Til at modellere og støbe gipsformene fik man Johannes Spietz kaldt over, han opholdt sig der i nogen tid i 1805. Ved disse ansættelser blev Gudumlundfabrikken i sin start stærkt præget af den smag, der havde hersket på fabrikken i Rønne.

Fabrikkens historie er velkendt, det skal blot nævnes, at der især under krigen 1807–14 kom en del unge bornholmske pottemagere over for at arbejde der i kortere eller længere tid. I Christian Brønnums liste over medarbejdere på fabrikken genkendes ud over de allerede nævnte følgende bornholmske pottemagere, her angivet ved deres fulde navne: Christian Pedersen Falch, Lars Larsen Friberg, Lars Michael Clausen, Herman Nielsen Onsberg og muligvis John Jensen.[171]

I 1812 forlod Eschild Bech Gudumlund for derefter at blive bestyrer og mester ved en tilsvarende fabrik, som ejeren af herregården Oksholm, justitsråd Ole Tønder, lod oprette i Østerby på Øland på nordsiden af Limfjorden. Fabrikken kom i gang i 1813, man fremstillede både egentlig fajance og en del grovere lervarer.

Fig. 19: Gennembrudt skål i ægte fajance fra Ølandsfabrikken med blå, gul, grøn og lidt brun dekoration. Signatur i bunden: Öland, B, 1826 og en stjerne. Har oprindelig tilhørt slægtninge i Rønne til Eschild Bech. Privat eje, deponeret i Dansk Folkemuseum. Nat.Mus. fot.

Også denne fabriks historie er velkendt,[172] her skal blot gives en del oplysninger, der ikke tidligere har været fremme.

Man har hidtil antaget, at Bech blev ejer af fabrikken efter justitsråd Tønders død, hvor godset i 1815 solgtes til kammerherre S. P. E. Scheel til Birkelse. Det fremgår imidlertid af indberetningerne om industriens tilstand,[173] som årligt indgik til kommercekollegiet, og som for Ølandsfabrikkens vedkommende er bevaret fra 1822 at regne, at det til enhver tid var ejeren af Oksholm, der ejede fabrikken. Bech – og siden hans sønner – var kun bestyrere. Scheel døde i 1826, næste ejer var konsul N. Chr. Rasch, og efter hans død i 1831 giftede enken sig med krigsråd H. P. Nielsen, der blev den sidste ejer af fabrikken.[174]

I 1822 var der foruden mester fire mand samt fire daglejere i arbejde, årsproduktionen var 30–35000 stk. til en værdi af 2000 rd., og på dette niveau holdt den sig de næste år. I 1826 steg pro-

duktionen til 40000 stk., hvor den holdt sig, til den i 1832 steg til 43000 stk. Dette år døde Eschild Bech, men hans søn Jens Hansen Bech fortsatte som bestyrer af fabrikken, der nu havde 6–7 mand i arbejde foruden 3–4 daglejere.

Denne høje produktion fortsættes i 1833, men i 1834 er den dalet til 30000 stk., og året efter er den dalet til 8000 stk. med et mandskab på 2 faste mænd og 1–2 daglejere. Fabrikken fortsatte til og med 1841 med en årsproduktion, der svinger mellem 5000 og 9000 stk., derefter ophører den helt. I indberetningerne står stadig Jens Bech som bestyrer af fabrikken – men der må jo være sket noget afgørende i 1835. Det var der også!

I kirkebogens afgangsliste ser vi, at Jens Hansen Bech, 24 år gammel, i april 1835 forlod Østerby for at tage til »Hybom«.[175] Det viser sig at være Hygum sogn i Ringkøbing amt, Jens Bech tog til. Her havde en gårdejer Jens Andersen i Byskov, fra hvis høje bakker der er vid udsigt over Harboøre, i flere år drevet et teglværk. I 1835 meddeler han i indberetningen til kommercekollegiet, at han nu også har et pottemageri, og at der er produceret 10000 stk. lertøj. Her var Jens Bech, der havde giftet sig, blevet bestyrer, og hans produktion her er altså større end den, hans broder Hans, der nu var bestyrer af Ølandsfabrikken, samtidig stod for der. Indberetningerne fra pottemageriet i Byskov er bevaret til og med 1849, det fremgår, at Jens Bech i 1841 selv har overtaget det, årsproduktionen holder sig jævnt hen på 10000 stk., i krigsåret 1848 dog kun 1000 stk.

Folketællingerne kan udvide det billede, vi her har fået: i 1834 lever Eschild Bechs enke endnu i Østerby, sønnen Jens Hansen Bech er bestyrer af fabrikken, broderen Poul på 15 år arbejder der også, og personalet er i øvrigt den 71-årige Frantz Rasmussen (der altså atter var fulgt med Eschild Bech til en ny fabrik), endnu en arbejdsmand samt pottemagersvenden Søren Jensen på 20 år og lærlingen Jens Clemmen(sen) på 18.

Følger vi Ølandsfabrikken videre, finder vi, at i 1840 er Hans Bech bestyrer med den 24-årige Mads Peter Jensen som svend og den 18-årige Jens Chr. Jespersen som lærling. I 1845, hvor fabrik-

ken er nedlagt, bor Hans Bech stadig på Øland, han har et hus og betegnes som pottemager og skomager. I 1850 var han fraværende på Birkelse teglværk (hvor der i øvrigt også var et pottemageri),[176] medens familien bor i huset på Øland. I 1855 er han atter tilbage i huset, og 1860 er sidste gang, vi møder pottemager Hans Bech.

Broderen, Jens Bech, arbejder ene på pottemageriet i Byskov i 1840, men i 1845 har han en 24-årig svend, Jens Christensen Jespersen, der jo i 1840 var lærling på Ølandsfabrikken, og som ifølge kirkebogen tog til »Hybom« (efter 1839).[177] – I 1850 har Jens Bech en 21-årig pottemagerlærling, Hans Christian Nielsen, i 1855 er der ingen fremmed hjælp, men sønnerne er nu ved at være store. I 1860, sidste gang, vi møder Jens Bech, er sønnen Ole Christian Bech lærling hos faderen.

Af de to brødre er der ikke tvivl om, at Jens Bech var den dygtigste. Man tilskriver i øjeblikket en del lertøj til Ølandsfabrikken i dennes seneste periode, bl. a. nogle barselspotter med en guirlandedekoration, man ellers kun finder på bornholmsk lertøj. Det er et spørgsmål, om ikke disse genstande, hvor man endnu sporer påvirkningen fra fabrikken i Storegade, i virkeligheden er lavet af Jens Hansen Bech i Byskov.

APPENDIKS

Varelister fra fabrikken i Storegade

1) Ved sammenligning af beholdningslisterne pr. 31. maj 1793 med det pr. 18. juli oversendte konstateredes følgende uoverensstemmelser:[178]

Godt fajance, der burde være i behold:

Formede Thepotter no. 3, 3 hvide à 24 sk.	0–4– 8
Smørkande no. 1, 1 hvid	0–0–14
Sauceskaal no. 3, 1 malet	0–0–12

Do. vragfajance:

3 Sylte Krucker no. 3 à 2 sk.	0–0– 6
2 do. no. 4 à 1½ sk.	0–0– 3
5 Havepotter no. 1 à 1 mk. 14 sk.	1–3– 6

1 do. no. 2	0–1–10
5 do. no. 3	0–5– 0
1 hvid Terrin no. 3	0–2– 4
1 Skipper Thepotte no. 1	0–0– 7
1 hvid Fløde skee	0–0– 2
3 hvide Servisfade no. 6 à 10 sk.	0–1–14
9 do. no. 9 à 3 sk.	0–1–11
1 Syltekrucke no. 1	0–0–12
mangel:	4–5–13
Godt fajance, der var i overskud:	
1 hvidt Fad no. 2	0–3– 8
Do. vragfajance:	
6 hvide Servis Saltkar	0–1– 2
3 hvide Servis Fade no. 7	0–1– 8
9 do. no. 8	0–2–13
1 Terrin no. 4	0–1–12
overskud:	1–4–11

dvs. at der i alt manglede varer for 3 rd. 1 mk. 2 sk.

2) Liste over forfærdigede råvarer, fra regnskab for september 1794:[179]
925 Servis Tallerkener, 6 durchgebrokene Frugt Tallerkener, 26 Sauce Skaaler med Laag, 26 Sauce Skaale no. 1, 26 ditto no. 2, 3 ovale Fruct Fade no. 1, 4 ditto no. 2, 6 Servis og Potage Skeer, 26 Sokker og Fløde Skeer, 62 Senops Skeer, 26 ovale Smør Kander no. 1, 26 ditto no. 2, 25 Ponske Boller uden Laag no. 4, 25 ditto no. 5, 6 Øje Bader.

3) Sammenfatning over listen over varer, der blev solgt på auktionen i Rønne 28. oktober 1795.[180] Tallerkener blev solgt i halve dusin, kaffekopperne ligeledes, ellers enkeltvis eller 2–3 sammen, der solgtes for tilsammen 43 rd. 3 mk. 4 sk.
tallerkener, flade, 18½ dusin, deraf 7 dusin med blå kanter
tallerkener, dybe, 1 dusin med blå kanter
terriner, 2 stk.

fad, stort, 1 stk.
fad, mindre, 35 stk., deraf 1 med grøn og 2 med blå kanter
fad, lidet,. 4 stk.
fad, dybt, med blå blomster, 2 stk.
salatfad, ovalt, 8 stk.
salatfad, rundt, 8 stk.
sauceskål, 3 stk.
sauceskål med låg og fad, 1 stk.
smørkande, 5 stk. deraf 1 betegnet »Skieffer Smørkande«
senopskande, 3 stk.
peberbøsse, 1 stk.
saltkar, 7 stk.
frugtkurv, 2 stk.
puncheskål, 3 stk.
ølkrus, 1 stk.
øreskål, 2 stk.
tekande, 9 stk., deraf 3 »mindre«
tepotte, 13 stk.
kopper, 2 par
kaffekopper, 6 dusin
spølkopper, 29 stk., deraf 2 »mindre«
kontorkopper, 6 stk.
underkopper, 16 stk.
flødepotter, 3 stk.
syltekrukker, 4 stk.
saftspand, 2 stk.
ovnskål, 5 stk.
havepotte, 1 stk.
urtepotte, liden, 2 stk.

NOTER

Hovedparten af arkivalierne, der belyser de af Davenport oprettede virksomheder, findes i fire læg, hvortil der henvises i noterne som følger:
A: amtmand Thaarups »Bornholmiana« pk. VII (R.A.). Heri er uordnet læg med papirer angående værkerne til og med udgangen af 1795. Har tilsyneladende tilhørt den daværende direktion.
B: Rønne Byfoged, Justitsdokumenter 1798–99 (L.A.), bilag til interessentskabets sag mod Johannes Spietz.
C: do. do., bilag til interessentskabets sag mod Poul Ancher.
D: do., dokumenter vedrørende Fajancefabrikken 1792. Heri bl. a. udskrifter af brandforhørene og borgernes ansøgning om udflytning af fabrikken.

1. Komm. Koll. Danske Journal samt Journalsager EE 1788, sagerne 140, 170, 188, 266, 386, 403, 449, 472 og FF 1788 no. 521, 535, 548 (R.A.).
2. do. EE 1788 sag 385.
3. do. FF 1788 sag 709.
4. do. FF 1788sag 710.
5. do. FF 1788 sag 745.
6. do. FF 1788 sag 751
7. FF 1788 sag 757
8. do. FF 1788 sag 815
9. do. GG 1789 sag 88, 168 og JJ 1790 sag 88.
10. do. GG 1789 sag 413.
11. M. de Tilly, Efterretninger om Steenkuls Nytte, Natur og Udvindings-Maade, Kjøbenhavn 1770, s. 67.
12. Komm. Koll. D. Jour. samt Journ.s HH 1789 sag 558.
13. do. HH 1789 sag 559.
14. Bornholms Amt, Gruppesager 1743–1818, vedkommende industri o.s.v. (= gl. pk. 104) (L.A.).
15. Bh. Amt, Copibøger 1788–89, skr. af 26/9 1787 (L.A.).
16. Komm Koll. D. Journ. samt Journ.s HH 1789 sag 688.
17. som note 14.
18. C bilag 6.
19. C bilag 6.
20. Komm Koll. D. Journ. samt Journ.s JJ 1790 sag 161.
21. do. JJ 1790 sag 40.
22. do. JJ 1790 sag 110.
23. C bilag 6.
24. A.
25. Rønne Rådstue, Skattetaxter (L.A.).
26. A.
27. Komm. Koll. D. Journ. samt Journ.s JJ 1790 sag 273.
28. Rønne Rådstue, Rådstueprotokol 1766–1841 fol. 74 (L.A.).
29. Rønne Rådstue, Kæmnerregnskaber 1792 (L.A.).
30. Komm. Koll. D. Journ. samt Journ.s KK 1790 sag 654.
31. Rønne Byfoged, Tingbog 1792–1810, fol. 143 (L.A.).
32. do. do. fol. 286.
33. A.
34. Bh. Amt, Copibøger 1790–94, breve af 28/2 og 1/6 1791 (L.A.).
35. Komm. Koll. D. Journ. samt Journ.s LL 1791 sag 253.
36. A notat i regnskaberne.
37. Rønne Rådstue, Brandtaxationsprotokol 1791 (L.A.).
38. Rønne Byfoged, Skøde- og Panteprotokol 1781–94, fol. 373, 409 (L.A.).
39. Komm. Koll. D. Journ. samt Journ.s LL 1791 sag 247.
40. Fr. Thaarup, Kort Oversigt over Bornholms Amt, 1810, s. 87.
41. Stampemøllen blev anlagt til feldberedning (jvf. Bh. Amt, Ekspedionsprot. 1747–50 s. 78). Den lå på jord, der dels hørte under Rønne by, dels under Nylars sogn. Ved senere salg må skøderne opledes både i Rønnes og i vestre herreds skøde- og panteprotokoller. Ved fajancefabrikkens start ejedes møllen af Jens Hansen Møller (skøde 28/4 1785, vestre herred).

42. som note 35.
43. Komm. Koll. Danske Forestillinger 1791–92 no. 18 (R.A.).
44. do. do. no. 61.
45. A.
46. R. Byf. Brandretsprotokol 1766–1872, fol. 23 og D (L.A.).
47. A.
48. A.
49. Fr. Thaarup, Archiv for Statistik I s. 124.
50. R. Byf. Tingbog 1792–1810, fol. 286.
51. B bilag 12.
52. Uvist om den »bogholder Schouboe«, der ifølge regnskaberne (A) døde i august 1791, var C. F. Schouboe, der blev ansat i marts 1790, eller dennes fader, Hans Lerche Schouboe, der begravedes 11. august 1791.
53. C uden no.
54. C bilag 25.
55. Bornholmske Samlinger bl. XVI s 74.
56. B bilag 11.
57. R. Byf. Tingbog 1792–1810, fol. 13.
58. Rønne Kirkebog 99 no. 2, fol. 183.–R. Byf. Skøde- og Panteprot. 1781–94 fol. 282 (hvor det nævnes, at Hans Jensen Bechs hus solgtes på auktion 26/7 1785) (L.A.).
59. Borgerskab 20/3 1782, R. Rd. st., Rd.st.prot. 1766–1841, fol. 57.
60. R. Byf., Copibog 1786–97, brev af 3/8 1792 til amtmand Heiberg (L.A.).
61. R. Byf. Skiftedokumenter 1790–94, Lars Truelsens bo (L.A.).
62. som note 25.
63. Bh. v. hd., Skøde- og Panteprot. 1781–1802, fol. 491. – O. J. Rawert og P. J. G. Garlieb, Bornholm beskreven paa en Reise i Aaret 1815, s. 156.
64. Notat foran i Rønneklokkerens kirkebog 99 no. 4.
65. R. Byf. Copibog 1786–97, brev af 28/7 1792 og 27/9 1792.
66. R. Byf. Tingbog 1759–63 fol. 50.
67. R. Byf. Tingbog 1775–92 fol. 766.
68. R. Byf. Politidokumenter 1791–1800, brev af 11/8 1791 fra Davenport til byfogeden. – Politiprot. 1770–94 fol. 354 (L.A.).
69. R. Byf. Tingbog 1775–92 fol. 761, 770. Justitsdokumenter 1787–88/1790–94. – Politiprot. 1770–94 fol. 344 (L.A.).
70. GTK og RTK Reviderede Toldregnskaber, Bornholm, 1793 bilag til post 21 (R.A.).
71. R. Byf. Justitsdokumenter 1787–88/1790–94, brev fra Davenport til amtmand Heiberg af 24/9 1792. – Tingbog 1775–92, fol. 7.
72. Skildringen af begivenhederne bygger på R. Byf. Politiprot. 1770–94 fol. 368 og Tingbog 1792–1810 fol. 13 ng 19 samt D.
73. R. Byf. Copibog 1786–97, brev af 6/10 1792 til Den bestandige Commission. D.
74. R. Byf. Tingbog 1792–1810 fol. 13.
75. R. Byf. Auktionsdokumenter 1789–93, auktion 9/12 1793 over Lars Truelsens efterladenskaber. (L.A.), se også note 61.
76. R. Byf. Politidok. 1791–1800 (L.A.).
77. R. Byf. Tingbog 1792–1810 fol. 19.
78. R. Byf. Copibog 1786–97, brev af 31/12 1792 til Den best. Comm.
79. R. Byf. Tingbog 1792–1810, fol. 33–52. Do. Skiftedok. 1787–89 (heri dokumenter fra 1797 ang. dommene, fejlagtigt anbragt under 1787).
80. A.
81. Bh. Amt Copibog 1790–94.
82. som note 81.
83. som note 81 og D.
84. C bilag 14.
85. A og C bilag 14.
86. A.
87. R. Byf. Tingbog 1792–1810 fol. 89.
88. C bilag 33.
89. A.
90. A.
91. B bilag 10.

92. R. Byf. Skifteprot. 1790–1805, fol. 231.
93. B bilag 12. – R. Byf. Tingbog 1792–1810 fol. 286.
94. R. Byf. Skøde- og Panteprot. 1794–1806, fol. 79 og som note 25.
95. A.
96. Kaolin. De første større fund af kaolin skete på Kanegårdens grund i Knudsker.
97. Ved stærk opvarmning af grøn vitriol ($FESO_4$ + krystalvand) omdannes den grønne ferroforbindelse til rødbrune ferriforbindelser + svovlsyre.
98. I Paul Bruno Bødker Hansen, Landsdommer Rogets Bornholm V, Bornholmeren 13. april 1973, omtales uden kildeangivelse en vareliste fra fabrikken fra september 1795, heri bl. a. »ovale fade med brun og blå kant«.
99. Wolf. Mankowitz, Wedgwood, London 1966, s. 43–44.
100. A.
101. A.
102. A.
103. C bilag 14.
104. R. Byf. Indkomne Breve 1791, 1793 (L.A.).
105. C bilag 14.
106. C bilag 14.
107. C bilag 14.
108. R. Byf. Tingbog 1792–1810 fol. 143–154.
109. Komm. Koll. D. Journ. samt Journ.s QQ 1794 sag 169.
110. C bilag 14.
111. C uden no.
112. Komm. Koll. D. Journ. samt Journ.s QQ 1794 sag 276, 363.
113. I originalen er fejlagtigt anført sept. 1791–jan. 1792.
114. Komm. Koll. D. Journ. samt Journ.s QQ 1794 sag 290.
115. do. QQ 1794 sag 532, 533.
116. do. Correspondence-kopiprot. 1794, fol. 480 (R.A.).
117. R. Byf. Justitsdok. 1795–97, bilag til Davidsens sag mod byfoged Bjørn.
118. Komm. Koll. D. Journ. samt Journ.s RR 1795 sag 289.
119. Adresseavisen = Kjøbenhavns Kongelige Allene Priviligerede Adresse Contoirs Efterretninger, 1795 no. 240 og no. 266.
120. R. Byf. Auktionsdok. 1794–99.
121. C bilag 4.
122. T. A. Topsøe-Jensen og Emil Marquard, Officerer i den Dansk-Norske Søetat 1660–1814 og i Den Danske Søetat 1814–32, Bd.I s. 3.
123. C. G. Rafn, Beskrivelse over de vigtigste Bornholmske Leerarter, Bibliotek for Physik, Medicin og Oeconomie, 8. Hefte 1798.
124. R. Byf. Tingbog 1792–1810 fol. 286.
125. R. Byf. Politidok. 1791–1800.
126. Komm. Koll. Industri- og Fabriksfagets Sekretariat, Industrifagets Journal samt Journalsager A1797 sag 94, 138 (R.A.).
127. Hof- og Stadsretten, Forseglingsprot. 1793–98, prot. 6E s. 452 sag 1142. – do. Behandlingsprot. 1797–1813, 6K s. 66 og 78. – Do. Skiftedokumenter prot. 6, sag 1142 (L.A.).
128. RTK og GTK Reviderede Toldregnskaber, Bornholm, 1798.
129. Rafn o. a. s. 311–12.
130. R. Byf. Skøde- og Panteprot. 1794–1806 fol. 352. – Tingbog 1792–1810 fol. 276.
131. R. Rd. st., Rd. st. prot. 1766–1841 fol. 82.
132. som note 128.
133. Handels- og Industritidende 1799 no. 40.
134. R. Byf. Skifteprot. 1781–84/1790–1805 fol. 447.
135. A.
136. B bilag 14 og vedlagte aviser.
137. R. Byf. Tingbog 1792–1810 fol. 258 og følgende samt B og C.

138. Bh. østre Hd. Tingbog 1789–1807 fol. 316 (bilag mangler) (L.A.).
139. do. fol. 329.
140. R. Byf. Tingbog 1792–1810 fol. 296 og B.
141. do. fol. 301 og C.
142. Admiralitetet, Indkomne Sager 1799 no. 1333 (R. A.).
143. Hof- og Stadsretten, Eksekutionsboer 10/54. Alle bilag til denne bobehandling gik tabt ved Københavns bombardement i 1807.
144. do., Eksekutionsboer 1790–1885 13/276.
145. som note 124.
146. Adresseavisen 1800 no. 221. – R. Byf. Skøde- og Panteprot. 1794 –1806 fol. 352.
147. som note 25.
148. som note 25.
149. R. Rd. st., Brandtax. 1761,1774.
150. Komm. Koll. Ind. og Fabr. f. Sæk., Journalsager B1798 no. 498, 643.
151. R. Byf. Politidok. 1791–1800, klage fra Spietz over Zange.
152. do. do., klage fra Spietz over Kum.
153. do. 1801–05, klage fra Spietz over Bergstrøm.
154. R. Rd. st., Rd. st. prot. 1766–1841 fol. 94.
155. Spietz er ofte fadder for urmagerbørn, aldrig for pottemagerbørn.
156. som note 25.
157. Rawert og Garlieb o. a. s. 110 og 128.
158. Komm. Koll., Fabriks- og Industrifagets Journalsager 1826/1321 II.
159. Bornholmske Samlinger bd. XVI s. 74.
160. R. Rd. st., Brandtax.prot. 1801, 1827–36.
161. Kaj Uldall, Gammel Dansk Fajance, 2. udg. 1967 s. 117–21.
162. Folketælling 1787.
163. R. Rd. st., Brandtax.prot. 1791, 1801.
164. do. Rd. st. prot. 1766–1841 fol. 87.
165. R. Byf. Politidok. 1801–05, Christen Gregersens klage over Eschild Bech.
166. som note 165.
167. Chr. Brønnum, Fabriksanlægene ved Gudumlund. Saml. til jysk Hist. og Top. 2 R IVB s. 1–114.
168. som note 25.
169. Folketælling 1801.
170. Bh. Amt, Copibog 1795–1800 I.
171. se Bodil Tornehave, Bornholmske Pottemagere (under udarbejdelse).
172. som note 166 samt Oscar Marseen, Et keramisk Værksted på Øland, Arv og Eje 1957 s. 48–69 og Kaj Uldall o. a. s. 132–35.
173. Komm. Koll. Ind. og Fabriksfagets tabellariske Efterretninger (R. A.).
174. Trap Danmark 4. udg. bd. V, s. 276.
175. Oscar Marseen o. a. s. 68.
176. som note 173.
177. som note 175.
178. C bilag 10.
179. B bilag 18.
180. R. Byf. Auktionsdok. 1794–99.